واتاسازی

واتـــاسـازی

چەند لێکۆڵینەوەیەکی سیمانتیکی و پراگماتیکییە

پ.ی.د. عەبدولواحد مشیر دزەیی

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی

- واتاسازی

چەند لێکۆڵینەوەیەکی سیمانتیکی و پراگماتیکییە

- نووسینی: پ.ی.د. عەبدولواحد مشیر دزەیی
- نەخشەسازی ناوەوە: گۆران جەمال رواندزی
- بەرگ: ئاسۆ مامزادە
- ژمارەی سپاردن: ٩٤١
- نرخ: ٢٠٠٠ دینار
- چاپی یەکەم ٢٠٠٩
- تیراژ: ٥٠٠ دانە
- چاپخانە: چاپخانەی خانی (هەولێر)

زنجیرەی کتێب (٤١٥)

هەموو مافێکی بۆ دەزگای موکریانی پارێزراوە

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com

ئیمەیل: info@mukiryani.com

زاراوە پێویستەکان:

ئینگلیزی	کوردی
Conversation	ئاخاوتن
Deep structure	ئاستی ژێرەوە
Surface structure	ئاستی سەرەوە
Intonation	ئاوازی رستە
Idiom	ئیدیەم
Restructure	بنیات نانەوە
competence	توانست
Back round	پاشخان
Sense relation	پەیوەندی چەمکی
Projection-Rules	پرۆژەسازدان
Presupposition	پێش گریمانە
Conversation Structure	پێکهاتی ئاخاوتن
Syntactic Structures	پێکهاتی سینتاکسی
Categorical Component	پێکهێنەری پۆلی
Relevance	پێوەندی (گونجان)
Adjacency pairs	جووتە گوتن

Hyponymy	داپۆشین
Semantic unit	دانەی واتایی
Expressive	دەربڕین
Contradiction	دەربڕینەدژەکان
Implicature	دەرکەوتەکان
Entry	دەروازە
Text	دەق
Contexts	دەوروبەر
Context of situation	دەوروبەری بار
Emotional Context	دەوروبەری دەروونی
Context of Culture	دەوروبەری رۆشنبیری
Linguistic Context	دەوروبەری زمانی
Converse ness	دژواتای پێچەوانە
Sautology	دووبارەکردنەوەی هەمان واتا
Conversation structure	رۆنانی ئاخاوتن
Analysis	راڤەکردن
Sociological Linguistics	زمانەوانی کۆمەڵایەتی
Overstate	زیادەڕۆیی
Meaning fullness	سوودمەندی

Connotative Meaning	سێبەری واتایی
Generative Semantics	سیمانتیکی بەرهەمهێنان
Semantic differentiation	جیاکەرەوەی سیمانتیکی
Conversation analysis	شیکردنەوەی ئاخاوتن
Manner	شێواز
Quality	چۆنییەتی
Pragmatic Competence	چالاکی
Concept	چەمك
Quantity	چەندێتی
Transferee	گواستنەوە
Utterance	گوتن
Affix	گیرەك
Lexicon	فەرهەنگ
Polysemy	فرەواتا
Selection restrictions	کۆتی هەڵاوێرکردن
Speech acts	کردە قسەییەکان
Deviation	لادان
Ambiguity	لێلی
Intension	مەبەست

Turn-taking	نۆبەگرتن
Redundancy	ناوەخنکردن
Content	ناوەڕۆك
distinguishers	نیشانە جیاکەرەوە
Grammatical marker	نیشانەی ڕێزمانی
Semantic marker	نیشانەی سیمانتیکی
Deixis	نیشانکارەکان
Homophone	هاوبێژ
Metaphor	هاوەڵواتا (میتافۆر)
Synonymy	هاوواتا
Collocation meaning	واتای هاوڕێیەتی
Cover word	وشە داپۆشەر
Transformational rules	یاساکانی گوێزانەوە

هێما سیمانتیکییەکان:

{ } کەوانەی نیشانە ڕێزمانییەکان.

< > کەوانەی نیشانە سیمانتیکییەکان.

[ ] کەوانەی نیشانە جیاکەرەوەکان.

؟ نیشانەی ڕستەی ناوێزە

ناوەڕۆك

بابەت	لاپەڕە
پێشەکی	١٥
باسی یەکەم: واتا لە نێوان سیمانتیك و پراگماتیکدا	
سەرەتا	١٩
١- ئاستەکانی واتا	١٩
٢- بنەماکانی واتا	٢٠
٣- نواندنی هێما	٢٢
٤- واتا و دەوروبەر	٢٤
٥- واتای روون و واتای شاراوە	٢٨
٦- خوێندنەوەی هێما و مێشك	٣٠
٧- یاسا و بنەما	٣١
٨- واتای گریمانە و راستەقینە	٣٢
٩- نیشانکار و نیشاننەکراو	٣٣
١٠- جیاوازی واتای سیمانتیکی و پراگماتیکی	٣٤
ئەنجام	٣٥
پەراوێزەکانی باسی یەکەم	٣٧

باسی دووەم: واتای رستە لە دیدی کاتز و فۆدەرەوە	
سەرەتا	٤١
تەوەرەی یەکەم	
١- واتای رستە	٤١
٢- پەیوەندی نێوان رستە و واتا	٤٢
٣- ئەرکی واتای رستە	٤٣
تەوەرەی دووەم	
١- واتای رستە لە دیدی کاتز و فۆدەرەوە	٤٨
٢- بنەما تیۆرییەکانی کاتز و فۆدەر	٥٠
٣- شیکرنەوەیەکی پراکتیکی واتای رستە	٦١
ئەنجام	٦٦
پەراوێزەکانی باسی دووەم	٦٧
باسی سێیەم: واتای هاورێیەتی لە بواری راگەیاندندا	
سەرەتا	٧١
تەوەرەی یەکەم: لایەنی تیۆریی	
١- پەیوەندیی شوێنی	٧١
٢- واتای هاورێیەتی	٧٣
٣- کۆتی هاورێیەتی	٧٤
٤- واتای هاورێیەتی و نائاسایی واتا	٧٥

تەوەرەی دووەم: لایەنی پراکتیکی
واتای هاورێیەتی لە بواری ڕاگەیاندندا ٧٧
١. پیادەکردنی واتای هاورێیەتی لە بواری ڕاگەیاندندا ٧٧
٢ . پیادەنەکردنی واتای هاورێیەتی لە بواری ڕاگەیاندندا ٧٨
ئەنجام ٨٠
پەراوێزەکانی باسی سێیەم ٨١
باسی چوارەم: واتای ڕەنگدانەوە لە زمانی کوردیدا
سەرەتا ٨٥
١- چەمکی واتا ٨٥
٢- جۆرەکانی واتا ٨٦
٣- لێڵ واتایی وشە ٨٩
٤- واتای ڕەنگدانەوە ٩٠
٥- سەرچاوەی واتای ڕەنگدانەوە ٩٢
ئەنجام ٩٤
پەراوێزەکانی باسی چوارەم ٩٤
باسی پێنجەم: دژواتا و جۆرەکانی لە زمانی کوردیدا
١- دژواتا ٩٧
٢- جۆرەکانی دژواتا لە زمانی کوردیدا ٩٧
أ- بەرامبەری
ب- پێچەوانە

ج- تەواوکەری
د- یەك وشەیی
ئەنجام ١٠٣
پەراوێزەکانی باسی پێنجەم ١٠٤
باسی شەشەم : هاوواتا لە نێوان بوون و نەبووندا
سەرەتا ١٠٧
١- شێوەکانی هاوواتا ١٠٧
٢- هاوواتا بەپێی بەشەکانی ئاخاوتن ١٠٨
٣- هاوواتا لە نێوان بوون و نەبووندا ١١٠
٤- پێناسەی هاواتا ١١٣
٥- سەرچاوەی دورستبوونی هاوواتا ١١٤
٦- جۆرەکانی هاوواتا ١١٥
ئەنجام ١١٧
پەراوێزەکانی بەشی شەشەم. ١١٨
باسی هەفتەم : ڕێزگرتن لە دیدی پراگماتیکدا
تەوەرەی یەکەم
١- زمان و ئەتنۆگرافیا ١٢١
٢- زمان وەك دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی ١٢٢
٣- کاریگەری کۆمەڵگا لەسەر تاك ١٢٣
٤- شێوازی زمانی قسەکردن ١٢٤

تەوەرەی دووەم
١- ڕێز لە کەلتووری کوردەواریدا ١٢٥
٢- ڕێزگرتن لە دیدی پراگماتیکدا ١٢٧
١. ڕێزگرتن لە ڕوانگەی کردەی قسەییەوە ١٢٧
٢. ڕێزگرتن لە دیدی نیشانکارەکانەوە ١٢٨
٣. ڕێزگرتن لە دیدی دەرکەوتەکانەوە ١٢٩
٤. ڕێزگرتن لە دیدی ڕۆنانی ئاخاوتنەوە ١٣٠
ئەنجام ١٣١
پەراوێزەکانی باسی هەفتەم ١٣٢
باسی هەشتەم: لادانی واتایی لە زمانی شیعردا
سەرەتا ١٣٥
تەوەرەی یەکەم
١- زمان و داهێنان ١٣٦
٢- زمانی شیعر ١٣٧
٣- واتای فەرهەنگی و واتای مەبەست ١٣٩
٤- توانست و چالاکی لە زماندا ١٤٠
٥- بنەماکانی هاریکاری لای گرایس ١٤١
تەوەرەی دووەم: لادانی واتایی لە زمانی شیعر
١- لادانی واتایی ١٤٢
٢- لادانی واتایی لە زمانی شیعر ١٤٤

١. لادان لە چەندێتی ١٤٤
٢. لادان لە چۆنیەتی ١٤٤
٣. لادان لە گونجان ١٤٦
٤. لادان لە شێواز ١٤٧
ئەنجام ١٤٨
پەراوێزەکانی باسی هەشتەم ١٤٨
سەرچاوەکان ١٥٠

پێشەکی:

هەر لە سەردەمی ئەفلاتوون و ئەرستۆوە دوو ئاست بۆ زمان جیاکرابووە(دەنگ و واتا)، بەڵام تا ماوەکی زۆر واتا فەرامۆش کرابوو، لێی نەدەکۆڵدرایەوە، چونکە پەیوەندی بە جیهانی دەرەوە هەبوو، بەڕای ئەمان زمانەوان تەنها بەرپرسیارە لە نێوان (بیر) و (هێما)، بەڵام تەن دەکەوێتە دەرەوەی کایەی زمانەوانی و دەچێتە ناو فەلسەفە و مەنتق و دەروونناسی .. هتد هەربۆیەش پێشتر هەموو هەوڵێکی زمانەوانەکان بۆ شیکردنەوەی لایەنی روخسار بوو بێ گوێدانە واتا، بەڵام لایەنگرانی قوتابخانەی رێزمانی گواستنەوەی وەك: چۆمسکی و فلیمۆر...هتد دەریان خست، کە واتا کاریگەرییەکی زۆری هەیە بەسەر پێکهاتی رستەسازی.

لێکۆڵینەوەکانی واتاسازی لای رۆژئاواییەکان لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم دەرکەوت . وشەی سیمانتیك سەرەتا لەلای زمانەوانی فڕەنسی (میشێل برێل – Michel Breal) بەکارهات لە ساڵی ١٨٨٣ کە وشەی (سیما - Sema) یان نیشانەی یۆنانی داتاشراوە دواتریش ساڵی ١٨٩٤ باسێك بۆ کۆمەڵەی زمانەوانانی ئەمەریکایی پێشکەش کرا لە ژێر سەردێری (واتا پێچەوانەکان) لە هەردوو حاڵەتدا وشەکە تەنها ئاماژە نەبوو بۆ واتا، بەڵکو بۆ مێژووی واتا بوو. ئەوە بوو لە ساڵی ١٩٠٠ بە زمانی ئینگلیزی پەرتووکێك دەرچوو لە ژێر ناوی (سیمانتیکس)، لێکۆڵینەوە لە زانستی واتا پێش ئەم مێژووەش بەسێ ساڵ دانە رەسەنەکەی بە زمانی فڕەنسی دەرچوو بوو. ئەم پەرتووکە تیایدا روون کراوە کە بە شێوەیەکی سەرەکی تایبەت نییە بە گۆڕانی واتا لەلایەنی مێژووییەوە، بەڵام وشەی سیمانتیك بۆ ماوەیەك بڵاو نەبووە. ئەمە بوو ساڵی ١٩٢٣ پەرتووکێك دەرچوو لە ژێر ناوی (واتای واتا – *The Meaning* of *the Meaning*) کە دانەرەکەی (ئۆگدن و ریچاردس *Ogden & Richards*) بوون. هەرچەندە ئەم کتێبە ناوی وشەی سیمانتیکی تیادا نەهاتووە، بەڵام کتێبەکە باس لە کێشەی واتا دەکات لە زمانە سەرەتاییەکاندا. دوای ئەمە لێکۆڵینەوە لەم بوارەدا پەرەی سەند تا

وای لێهات بوو بەیەکێکە لە لقە گرنگە سەرەکییەکانی زمان . لێکۆڵینەوە لە بواری واتاسازی پەرەی سەند تا ئەوکاتەی ئاستێکی تری واتا دەرکەوت کە ئەویش پراگماتیکە بەمەش ئەرکی سیمانتیك کەم بۆوە .

زاراوەی پرگماتیك بۆ یەکەمجار لە ساڵی١٩٣٨ لە لایەن چارلزس مۆریس، لە کتێبەکەیدا بە ناوی هێمالۆجی *Semiotics* بەکارهاتووە، کە زمانەوانی دەکاتە سێ بەش: (رستەسازی و واتاسازی و پراگماتیك) کە بریتییە لە: (پەیوەندی واتا بە دەوروبەرەوە و لێکۆڵینەوەی دەروون و کۆمەڵیش دەبنە بەشێك تێیدا).

سەرەتا پراگماتیك لە ولاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا وەك مەزهەبێکی فەلسەفی پەرەی سەند. دواتریش وەك بوارێکی گرنگی زمانەوانی دەرکەوت گرنگی بە زمان دەدات لە کاتی بەکار هێنانی دەماودەمیدا، و لەو بنەمایانەش دەکۆڵێتەوە کە کاریگەری لەسەر زمان هەیە و لەگەڵ کۆمەڵگا کار لێك دەکەن.

ئەم زانستە بەشێکی زۆر کەمی لە ناو لێکۆڵینەوە زانستییەکانی زمان بۆ تەرخان کراوە، تەنها لەم ساڵانەی دوایدا گرنگی پێ درا کاتێك هەندێ کێشە سەریهەڵدا کە رستەسازی و واتاسازی نەیان توانی چارەی بکەن، تەنهاش بەوە چارە دەکرا کە دەوروبەر لە بەر چاو بگیرێت.

ئەم پەرتووکە چەند باسێکی زانستی لە خۆوە دەگرێت لە سنووری سیمانتیك و پراگماتیکدا بەو هیوایەی زیاتر خوێنەرانی ئازیز سوودی لێببینن و کەلێنێك لە کتێبخانەی کوردیدا پڕ بکاتەوە و بێتە مایەی ناساندنی ئاستی واتا بە خوێنەران.

باسی یەکەم

واتا لە نێوان سیمانتیك و پراگماتیکدا

سەرەتا:

واتای سیمانتیکی و پراگماتیکی دوو ئاستی واتان و تەواوکەری یەکترین و پەیوەندیان بە تێگەیشتن و لێکدانەوە و کردنەوەی هێماوە هەیە، ئەم هاوبەشیانە ئەوە ناگەیەنێ کە ئەم دوو ئاستە یەکبن، بەڵکو جیاوازییەکی زۆر هەیە لە نێوان ئەم دوو ئاستەی واتادا هەیە، هەریەکەیان لە روانگە و گۆشەیەکەوە دەروانێتە واتا و ئەو کێشانەی سیمانتیك چارەسەریان ناکات پراگماتیك چارەسەریان دەکات و لێکدانەوەی گونجاو بۆ تەمومژە واتاییەکانی سیمانتیك دەدۆزێتەوە.

تا ئێستا لێکدانەوەیەکی سەربەخۆ و ورد بۆ جیاکردنەوەی ئەم دوو ئاستەی واتا نەکراوە بۆیە ئێمەش هەوڵدەدەین لە دووتوێی ئەم باسەدا (واتا لە نێوان سیمانتیك و پراگماتیکدا) ئەم دوو ئاستە لەیەك جیا بکەینەوە، خاڵە ناوکۆ و جیاوازەکان بخەینەڕوو، لە ژێر رۆشنایی رێبازی ئەرکی شیکاری بەراورد.

١. ئاستەکانی واتا:

بۆ یەکەمجار لە ساڵی(١٩٣٨) (چارلزس مۆریس)، لە کتێبەکەی دا بە ناوی هێمالۆجی ((*Semiotics* زمانەوانی کردبووە سێ ئاست : (سینتاکس و سیمانتیك و پراگماتیك):

١. (سینتاکس) پەیوەندی هێمایە لەگەڵ هێما.
٢. (سیمانتیك) پەیوەندی هێمایە لەگەڵ تەن لە دەرەوەدا.
٣. (پڕاگماتیك) پەیوەندی هێمایە بە بەکارهێنەر. [١]

ئەوەی پەیوەندی بە ئاستی واتاوە هەبێت هەردوو ئاستی (سیمانتیك و پراگماتیك)ە، کە تایبەتن بە لێکدانەوەی رووی ناوەوەی هێما:

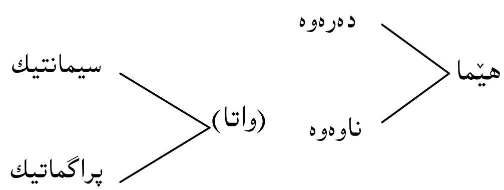

(کارناب) دوای ساڵێك لە دابەشکردنەکەی هێما لای (مۆریس)(پراگماتیك)ی وا لێکدایەوە کە بوارێکی لێکۆڵینەوەیە و رەچاوی چالاکی مرۆڤ دەکات کاتێ کە قسە دەکات یان گوێی لە هێمایەکی زمانی دەبێت لەگەڵ ئەو دەوروبەرەی کە گوتنەکەی تیا ئەنجام دەدرێت. بەمەش پراگماتیك دەبێتە پەیوەندی نێوان زمان و دەوروبەر.

(أ.ج.سمیپ) بەوە سیمانتیك و پراگماتیك لە یەك جیادەکاتەوە کە:

سیمانتیك: بەستنەوەی هێمایە بە شتەکانی دەوروبەری.

پراگماتیك: پەیوەندی نێوان هێماو بەکارهێنەرەکەی .

جا لێرەدا ئەگەر پەیوەندی نێوان ئەم دوو بوارەی واتا لە گۆشەنیگای پەیوەندی بە تێگەیشتن و مەبەستی قسەکەران بێت ئەوا پەیوندی نێوانیان تەواوکەری دەبێت، چونکە هیچ یەکێکیان بێی ئەویتر ناتوانێت ببێتە سەرچاوەی واتا.

٢. بنەماکانی واتا

واتا لێکدانەوەی دیوی ناوەوەی هێمایە و ئەو کۆمەڵە وێنە هۆشەکییەیە کە بە وشە یان گوتن دەنوێنرێت [٢] و بنەماکانی بە پێی جۆرەکانی دەگۆڕێت:

واتای سیمانتیکی لەسەر دوو بنەما بەندە:

١. هێما: زنجیرە دەنگێکی رێکخراوە و وشە پێکدێنێ.
٢. دیاردە: شتی دەرەوە کە تەن و شت و رووداو و کەس دەگرێتەوە.

سیمانتیك خەریکی لێکدانەوەی واتایە لە چوارچێوەی پەیوەندی هێما بە تەنەکە و ئایا پەیوەندییەکی راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ لە رێگای (بیر)ەوە بەیەکەوە

دەبەسترێنەوەو سروشتی شتەکەی کە لەناو مێشکدا بەرامبەری دەوەستێت کێشەیەکی ترە بۆ سیمانتیك ئایا (وێنە، چەمك، بۆچوون)ە.

کەواتە سیمانتیك لێکدانەوەی هێمایە لە چوارچێوەی واتا باوەکەی لە ناو کۆمەڵ.

واتای پراگماتیکی لێکدانەوەی گوتنە لە روانگەی بەکارهێنەری هێماکە و لەسەر چوار بنەما بەندە: (قسەکەر، گوێگر، بابەت، دەوروبەر) کە هەریەك لە بنەماکان گۆڕانی بەسەربێت ئەوا واتاکەشی دەگۆڕێت [٣].

١. قسەکەر:

ئەو کەسەیە کە پەیامەکە بە مەبەستێك و لە بارودۆخ و کات و شوێنێکدا بەرەچاوکردنی یاسا ڕێزمانی و واتاییەکان دەنێرێت، کە بەزۆری لەسەر بنەمای گریمانە بنیات دەنرێت..

٢. گوێگر:

ئەو کەسەیە کە پەیامەکە وەردەگرێت، لە مێشکیدا شێیاندەکاتەوە، کاتێکیش سەرکەوتوو دەبێت ئەگەر ئاگای لە بارودۆخەکە بێت و لە مەبەستی (قسەکەر) بگات.

٣. بابەت:

ئەو بیرەیە کە (نێرەر) دروستی دەکات، پاشان وەری دەگێڕێتە سەر هێمایەکی گونجاو، تا بەرامبەرەکەی تێیبگات.

٤. دەوروبەر:

هەموو ئەو شتانە دەگرێتەوە کە کاریگەریان لەسەر ئاخاوتن هەیە [٤]. قسەکەر کاتێ قسەیەك دەکات ئەو قسەکردنە بە دەوروبەرو و بارودۆخێکی تایبەت بەستراوەتەوە و کایگەریان لەسەر واتای پراگماتیکیدا هەیە.

٣- نواندنی هێما:

هێما چەند دەنگێکە شتێك دەنوێنێ، کە خۆیان نین و مرۆڤ بە ئارەزووی خۆی هێما بۆ شتێك دادەنێت، تاکو ژیانی ڕۆژانەی ڕێکبخات و کەسەکان لە یەکتر بگەن [٥].

هێما لە سیمانتیکدا پەیوەندییەی هەیە لەگەڵ دنیای دەرەوەدا. گوێنادرێتە ئەوەی ئایا هێماکە لە چ کەسێکەوە بۆ چ کەسێك بەکارهاتووە بە چ مەبەستێك بەکارهاتووە، بەڵکو بەو واتایە بەکاردێت کە ڕێکەوتنی خەڵکی لەسەرە.

(هێما) بەرامبەر بە (تەن، ڕووداو، شت، کەس) دەوەستێت، لە ڕێگای پەیوەندییەکی ناراستەوخۆی لەگەڵ (بیر) دا وەك:

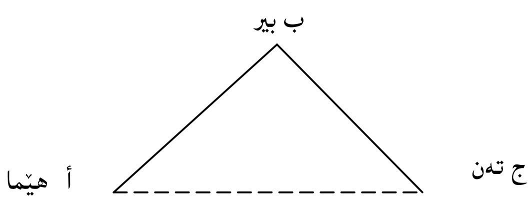

بەمەش لێکدانەوەی سیمانتیك دەبێتە لێکدانەوەی هێما زمانییەکان لە چوارچێوەی واتا ئاسایی و بڵاوەکەی لە ناو کۆمەڵ.

هێما لە ئاستی پراگماتیکدا پەیوەندییەکی چوار قۆڵی دروست دەکات لە نێوان (هێما، تەن، بیر، کەس) بەمەش لێکدانەوەی واتایی لە روانگەی (کەس)ەوە دەبێت پەیوەندیە ئاساییەکەی کە لە نێوان (هێما) و (تەن) هەیە دەپچرێت لێکدانەوەکە بە پێی (قسەکەر، گوێگر، دەوروبەر) [٦] دەگۆڕێت، کەواتە هێما لەم ئاستەدا واتایەکی جێگیری نییە و لە گۆڕاندایە.

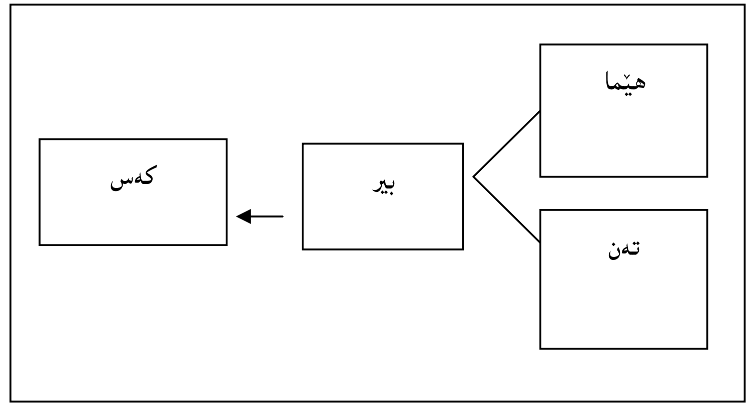

بەستنەوەی هێما بە دەوروبەرەوە لە واتا سیمانتیکییەکی نامانپچڕێنێ، بەڵکو هێما سیمانتیکییە کە دەمانگەیەنێتە مەبەست و چونکە واتا راستەقینەکەی لە پاڵ شادراوەتەوەو لە رێگای بەستنەوەی واتا بە دەوروبەرەوە دەیگەینێ بۆیە دەتوانین بڵێین واتای وشە بریتییە لە ژمارەی بەکارهێنانەکانی [٧].

بۆ نموونە وشەی (خوارد) لەم رستانەی خوارەوە واتاکەی گۆراوە:

- سەهەند نانەکەی خوارد (نان خواردن).
- سەهەند سوێندیخوارد (سوێند خواردن).
- سەهەند غەمی خوارد (غەمخواردن).
- سەهەند رۆژووەکەی خوارد (بەرۆژوو نەبوون).
- سەهەند پارەکەیخوارد (پارە خەرجکردن).
- سەهەند جگەرەکەی خوارد (جگەرەکێشان).

وشەی (خوارد) لە هەریەك لەم بەکارهێنانەی خوارەوە واتاکەی جیاوازە، چونکە بەرکارە کە گۆردراوە، بۆیە هێما لەم بوارەدا لە روانگەی بەکارهێنەرەکەی لێکدەدرێتەوە نە واتا بلاوەکەی کە کارێکی تێپەڕەو دووهاو بەشی دەوێ (بکەر) و(بەرکار).

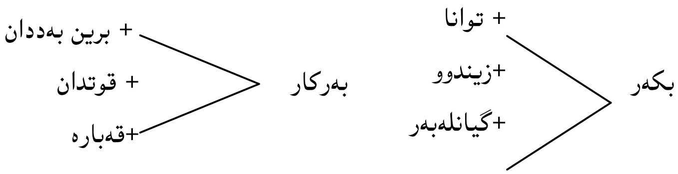

هێما لە بواری پراگماتیکدا هەردوو جۆرەکەی دەگرێتەوە، هێمای زمانی و نازمانی چونکە زۆرجار هێما نازمانییەکان واتا سیمانتیکییەکان پێچەوانە دەکەنەوە، هەروەك (دافید ابروکومبی) دەڵێت: ئێمە بە هەموو ئەندامانی لەشمان قسە دەکەین[٨]، بۆ نموونە کاتێ بە(چاوتروکاندن)ێکەوە و بە ئامادەبوونی کچەکە و چەند کەسانێکیتر و بە بێئاگایی کچەکە پێی بڵێی:

- زۆرجوانی!

ئەمە واتاکەی پێچەوانە دەکاتەوەو دەبێتە توانج بۆی و ئەگەر ئاگاشی لێبێت ئەوا توورە دەبێت.

٤- واتا و دەوروبەر

دەوروبەر چەمکێکی فراوانەو هەموو ئەو شتانە دەگرێتەوە کە کاریگەریان لەسەر زمان هەیە لە ئێستاو رابردوو، لە هەر دەوروبەرێکدا بێت ئەوا جۆرە واتایەك دەدات، دەوروبەر گرنگییەکی زۆری هەیە بۆ لێکدانەوەی واتا هەروەك (لاینز) دەڵێت: ئەو دەوروبەرم بدێ کە وشەکەی تێدا بەکارهاتووە واتاکەت دەدەمێ [٩] دەوروبەر تاکە رێگایە واتای فەرهەنگی واتای مەبەستمان بۆ روونەکاتەوە[١٠]، بەڵام لە ئاستی سیمانتیکدا دەوروبەر پشتگوێ دەخرێت، هەربۆیەش واتای سیمانتیکی تەمومژی لێدەکەوێتەوە، و (چۆمسکی)یش یەکەم کەس بوو دەیگوت رستە بۆ ئەوەی بە کەڵکی لێکۆڵینەوە بێت، دەبێت بکرێتە شتێکی نموونەیی و لە دەوروبەر بکرێتەوە، چونکە

بەستنەوەی وشە بە دەوروبەر چەندین واتای جیاوازی لێدەکەوێتەوە [11].کە لە فەرهەنگدا نییەتی.

دەوروبەر خاڵێکی گرنگی جیاکەرەوەیە لە نێوان سیمانتیك و پراگماتیکدا واتای پراگماتیکیش بریتییە لە (واتای سیمانتیکی + دەوروبەر) جا ئەگەر واتای سیمانتیکی بە دەوروبەر ببەستینەوە ئەو کاتە واتای وشە کۆتایی نایێ، بۆ نموونە ناتوانین بڵێین هەردوو وشەی (باش) و (خراپ) هاوواتان لە فەرهەنگدا کاتێ لە دەوروبەردا هەمان واتا بدات:

- لێدانێکی باش ی لێدا
- لێدانێکی خراپ ی لێدا [12].

دەوروبەر لە سێ خاڵ لەنگەر دەگرێ:

١. کەلتوور:

کە پەیوەندی نێوان قسەکەران دەگرێتەوە لە بیروباوەڕ و هەست و ڕەوشت و خو و.....هتد کە یارمەتیدەر دەبێت بۆ تێگەیشتنی ڕستەیەکی وەك:

- ئەو هەتیوە نامەردە هەر نەهات.

لێرەدا بەشداربووان دەزانن قسەکەر مەبەستی کێیە و تێیدەگەن، بەڵام کەسێکیتر تێناگات.

٢. دەوروبەری بار:

ئەو بارودۆخە دەگرێتەوە کە قسەکەی تێدا دەکرێت ئەو نیشانانەش لێکدەداتەوە کە واتاکەی ڕووندەکاتەوە، بۆ نموونە:

- بەیانیت باش.

وا باوە لە ناو کۆمەڵ کە سلاو بێت، بەلام زۆر جار بۆ توانج بەکاردێت دوای بێئاگاییەك. ئەمەش چەند تەوەرەیەك دەگرێتەوە.

أ- شێوەی دانیشتن:

شێوەی دانیشتن کاردەکاتە سەر قسەکردن و هەستی بەرامبەر هەر بۆیە دەبینین لە دانیشتنە ڕامیارییەکاندا لایەنی ناکۆك لەسەر مێزێکی بازنەیی دادەنیشن، و واتای ئەوە دەدات کە کەسیان لەویتر بە دەسەڵاتتر نییە.

ب- دۆخ:

ئەو بارە دەگرێتەوە کە قسەکەی تێدا دەکرێت، بۆ نموونە کاتێك دەگوترێت:

- چێشتەکە سوێرە.

ئەم ڕستەیە دەبێتە نرخاندن و نارەزایی لەو کەسەی کە چێشتەکەی لێناوە.

جگە لەمەش هێز و ئاواز و وەستان زوربەی واتاکان دەگۆڕن.وەك:

(١) بەسەبری (بە هێواشی)

(٢) بەسەبری (تۆ سەبرت هەیە).

(٣) بەسەبری (بە کەسێك ناوی سەبرییە)

یان ڕستەیەکی وەك (هات) بە پێی گۆڕینی ئاوازی دەنگمان هەر جارەی واتایەك بەدەستەوە دەدات وەك:

١. هات؟

٢. هات!

٣. هات.

وەستانیش لە گۆکردن بەهەمان شێوە کار لە هێما دەکات و واتا دەگۆڕێت وەك:

١. ماڵت ئاوەدان. نەبی (نەبی) وەك ناوی کەس.

٢. ماڵت ئاوەدانەنەبی (نەبی) وەك نەرێی بوون.

ج- کات و شوێن:

کاتی قسەکردن گرنگی زۆری هەیە بۆ واتا، بۆ نموونە ئەگەر لە شوێنێکی سەرتاشین نووسرابێت:

•دوای کاتژمێرێکیتر دێمەوە.

ئەوا واتاکەی دیاری ناکرێت تاکو کاتی قسەکردنە کە نەزاندرێ.

شوێنیش بەهەمان شێوە واتا دیاردەکات، بۆ نموونە:

•دوێنێ لە کوێت بووم.

ئەوە دەگەیەنێت کە لە (شاری کوێت) بووە یـان (دەوڵـەتی کوێـت) بـووە جـا ئەگەر شوێنی قسەکردنەکە بزانین ئەوا بۆمان روونددەبێتەوە کە لە کوێ بووە، بۆ نموونە با شوێنی قسەکردنە کە (ئەحمەدی)ی بێت ئەوا دەزانین کە لە (شاری کوێـت) بـووە و ئەگەر شوێنی قسەکردنەکەش گریمانە (عێراق) بوو ئەوا مەبەستی (دەوڵەتی کوێت)ە.

د- شتی پەیوەندیدار:

ئەو شت و رووداوانەی کە پەیوەندیان بە قسەکردنەوە هەیە واتا دەگۆڕن وەك:

- باڵابەرز وەرە.

ئەم رستەیە توانج دەگرێتەوە ئەگەر کەسەکە باڵای کورت بێت.

هـ- پەیوەندی نێوان قسەکەران:

پەیوەنی نێوان قسەکەران هاوکێشەی واتای دەگۆڕێت، بۆ نموونە:

- دەرگاکە بکەرەوە.

بە پێی پەیوەندی نێوان قسەکەران واتاکەی دەگۆڕێت. ئەگـەر لـە خـاوەن ماڵێـك بێت بۆ خزمەتکارەکەی ئەوا دەبێتە (فەرماندان) و ئەگەر لە نێوان دوو هـاورێ بێـت ئەوا دەبێتە داخوازی.

٣. پەرەزمانییەکان:

لە پراگماتیکدا ئـەو پێـڕەو و هێمایانـەش لێکدەدرێتـەوە کـە شـتێك دەربـارەی قسەکەر دەردەخات، وەك: (لێوقوچاندن و چاو تروکاندن و لـە چ بـارێکی دەروونیـدا دەژی و، هەروەها، باری دەم و چاوی چۆنە؟....هتد). بۆ نموونە:

ئەگەر بە لێو گەسـتنێکەوە بـە ئامـادەبوونی کەسـی دووەم بـە کەسـی سـێیەم بگوترێت:

•باشە لەگەڵت دێم.

ئەوا واتاکە پێچەوانە دەکاتەوە واتای نەچوون دەدات [١٣].

٥- واتای روون و شاراوە

هەموو ئەو رسـتە و گوتنانـەی کـە رۆژانـە بەسـەر زاری خەڵکـەوەن لـە دوو روانگەی واتاییەوە خۆی دەبینێتەوە:

١. واتای روون (چەمکی):

ئەو واتایـە دەگرێتـەوە کـە لـە واتـای فەرهـەنگی وشـەکان و رێزکردنیانـەوە دێتەکایەوە، لە شێوەی سیمای جیاکەرەوە خۆی دەنوێنێ، وەك:

پیاو
+ مرۆڤ
+هەراش
+نێر

واتای رێزکردنیش کە کاریگەری رێزمانی دەگرێتەوە، بریتییە لە شـوێنی وشـەکە لە رستە [١٤]. وەك:

- رزگار رۆزای دیت.
- رۆزا رزگاری دیت.

ئەم دوو رستەیە هەرچەندە لە ژمارەی وشەکان یەکسانن، بەڵام واتایـان جیـاوازە، چونکە رێزکردنیان جیاوازە.

ئەگەر وشە و رستە بە مەبەستی گەیاندن بەکاربهێندرێت، دەبێ ئەو واتایە بە شێوەیەکی راستەوخۆ و بێ پێچ و پەنا بخرێتەڕوو و مەبەست بە ئاشکرایی و بەویـژدان

و به ڕیزەوە دەربردرێت، واتە چی سەرزاری گوتراوە هەر ئەوەش مەبەستە. جا جۆری ڕستەکە هەر چیەك بێت. تەنها ئەو مەبەستە دەگەیەنێت کە بە ڕاشکاوی گوتراوە و لە چوارچێوەی ڕستەکە دەرناچێت. بۆ نموونە:

- یارا بە یەکەم دەرچوو.

ئەم ڕستەیە دەبێت تەنها مەبەست هەواڵدانبێت نەك توانج و پلار و.....هتد

۲. واتای شاراوە (کارەکی):

ئەو واتا شاراوەیە دەگرێتەوە کە لە پاڵ گوتنەکەدا دەکرێت و مەبەست بە شاراوەیی و ناڕاستەوخۆی دەخرێتەڕوو و بە پێی دەوروبەر لە گۆڕاندایە و مەبەست و گوتنی زارەکی یەکناگرنەوە، جا لەبەر هەر هۆیەك بێت (ڕێزگرتن، ترس، شەرم، دڵنەڕەنجاندن...هتد). بۆ نموونە ئافرەت لە ژێر کاریگەری ئەو بارە کۆمەڵایەتییەی تێیدا دەژی هەرگیز نایەوێ بیری خۆی بەزەقی و ئازادی دەربڕێ خۆی بەرامبەر بە پیاو لێپرساو بکات بۆیە ئاستی سەرەوەو ژێرەوەی ڕستەکانیان وەك یەك نییە. وەك:

- سەعات چوار یەی بە شوێنما بۆ ماڵی باوکم؟

ئەم ڕستەیە هەرچەندە زارەکی لە شێوەی پرسیارە، بەڵام لە کرۆکدا مەبەستێکی شاراوە هەیە کە داخوازی ئافرەتەکەیە و ئارەزوو دەکات بە شوێنیدابچێت و بیهێنێتەوە دیاریکردنی (سعات چوار)یش هەر بۆ ئەو مەبەستەیە [١٥].

بەکارهێنانی زمان زۆر جار بۆ ئامانجێکە لەگەڵ واتا فەرهەنگییەکەی یەکناگرێتەوە وەك ئەوەی هەندێجار بە مەبەستی ڕازیکردن یان کاریگەری کردنەسەر بیروباوەڕ یان سەرلێشێواندن بەکاردێت[١٦].

٦- خوێندنەوەی هێما و مێشك:

لێکدانەوەی (واتا) پشت بە دوو بنەما دەبەستێت:

أ- واتای فەرهەنگی و دیار

ب- واتای دەوروبەر کە بە واتای مەبەست ناودەبرێ[١٧].

ئەم تەوەرەیە دەکەوێتە سەر (وەرگر) لەسەریەتی پەیامەکە بەم سێ قۆناغە لێکبداتەوە[١٨]

١- لێکدانەوەی واتای دەربڕاو، لە ڕێگای واتای وشە و لێکدانیانەوە.

٢- بەراوردکردنی واتا دەربڕاوەکە لەگەڵ ئەو دەوروبەرەی کە تیایدا گوتراوە، تا بزانێت دەگونجێت یان نا.

٣-ئەگەر مەبەستەکەی نەگەیاند، ئەوا دەبێ بگەڕێتەوە بۆ هەندێ زانیاری کەسی و کەلتووری و دەوروبەر.

خوێندنەوەی هێما لە خاڵی یەکەمەوە دەستپێدەکات و ئەرکی (سیمانتیك)ە، چونکە (گوێگر) پێشبینی ئەوە ناکات کە قسەکەر بنەمای هاریکاری نێوان (قسەکەر) و (گوێگر) بپچڕێنێ بۆیە سەرەتا هێما دەربڕاوەکان دەخوێنێتەوە واتا ئاسایی و فەرهەنگییەکانیان لێکدەداتەوە لە ڕێگای واتای وشە و کاریگەری ڕێزمانی و شوێنی وشەکە لە ڕستەدا.

کاتێ دەربڕینێك پەیوەندی بە واتای کەرتە پێکهێنەرەکانییەوە نەبوو[١٩]، و لەگەڵ دەوروبەردا نەگونجا و (گوێگر) دڵنیابوو کە بەڕاستییەتی و(قسەکەر) نە شێتە و نە شاعیر، ئەو کاتە هێماکان دەبێت لێکدانەوەیەکی (پراگماتیك)ی قووڵی بۆ بکرێ و بەمەش (گوێگر) ئەرکی قورس دەبێت و پێویستی بە چالاکی دەبێت تاکو لێکدانەوەیەکی گونجاو بۆ دەوروبەری گوتنە ناپەسندەکان بدۆزێتەوە بۆیە لەسەریەتی مێشکی (قسەکەر) بخوێنێتەوە و گریمانە بۆ زۆرشت بکات بۆ ئەوەی مەبەستەکەی بۆ ڕوون بێتەوە، ئەمەش پێویستی بە دەوروبەر و زانیاری کەسی دنیایی دەبێ تاکو مەبەست بەنزیکراوەیی یان تەواوی لێکبداتەوە، بۆ نموونە ئاخاوتنێکی وەك:

أ.   .... ئێستا چۆنە؟

ب.   وا جووت دەکات.

ت.   (پێدەکەنێت).

لەم دەقەدا دەبێت مێشکی (قسەکەر) بخوێندرێتەوە بۆ ئەوەی بزاندرێت مەبەست چییە چونکە واتاکان لە ڕێگای هێماکان لێکنادرێتەوە، چونکە کەسی سێیەم پێدەکەنێت، کەواتە دەوروبەرەکە (لادێ) نییە، چونکە شتێکی ئاساییە جووتکردن لە لادێ، جا دەوروبەرە کە هەر شوێنێك بێت، چونکە لادێ نییە ئەوا نائاساییە و نائاساییەکەش لەوەدایە کاری جووتکردن لەگەڵ (کەر) بەیەکەوە دێن. هەموو سیفەتی(کەر) دەدرێتە پاڵ کەسەکە لێرەشدا پێکەنینەکەی کەسی سێیەم ئاسایی دەبێت.

٧- یاسا و بنەما:

زمان بەشێکە لە باری کۆمەڵایەتی (قسەکەر) و یاساکانی بە کەلتوور و زمانەوانی کارەکی بەندە کە یاسا فۆنۆلۆجی و ڕێزمانی و واتایەکان و پێڕەوی گەیاندن و توانای بەکارهێنانی زمان وەك تاکێکی کۆمەڵ دەگرێتەوە، کە تاك لە کۆمەڵگادا فێری دەبێت پێش ئەوەی قسەی پێبکات، بۆ نموونە: زانینی کاتی لە بار بۆ دەست پێکردنی گفتوگۆ و هەڵبژاردنی بابەتی گونجاو بۆ بۆنە و ڕووداوێکی تایبەتی و، چۆنیەتی بانگکردنی خەڵکی.....هتد، جا ئەگەر لە ناو نەتەوەیەکدا نەژین لە زۆر گفتوگۆ و هەڵسوکەوت ناگەین، ئەگەر سەر بەیەك نەتەوەو زمانیش بین، چونکە زمان ڕەنگدانەوەی ئەو بارە کۆمەڵایەتییەیە کە قسەکەرانی تێدا دەژین، بۆ نموونە هەندێ وشەی وەك: (مسکێن، ڕەنجدەر، مەیتەر...هتد) کە لە دەرەوەی پێڕەوی کۆمەڵایەتی کوردی نەبێت واتایان لێکنادرێتەوە[٢٠] مەبەستیشمان لە بنەما، بنەمای هاریکارییە کە (چەندێتی، چۆنیەتی و گونجان و شێواز) دەگرێتەوە، کاتێك (قسەکەر) و (گوێگر) دەچنە ناو ئاخاوتنەوە باوەڕیان وایە دەچنە ناو چالاکی هاوبەشەوە، و نەخشەکێشانێکە بۆ ئەوەی ئاخاوتن شێوەی نموونەیی وەربگرێ و وەك پێویست

بێت[٢١]. واتای سیمانتیکی وەك ئەرکێکی کۆمەڵایەتی (قسەکەر) لەسەریەتی هەموو ئەو یاسا و بنەمایانە پیادە بکات کە باوە و کۆمەڵ ڕێپێیداوە بە مەبەستی گەیاندن، بۆ نموونە کاتێك پیاوێك بە ژنەکەی بڵێت:

- تۆم تەلاّق دا

ئەوا بە پێی شەرح و یاسا ئەو پیاوە تەلاّقی کەوتووە و ژنەکەش تەلاّق دراوە[٢٢].

پراگماتیك لادانە لە یاسا و بنەما باوەکان و پابەندی بنەمایە، هەڵوێستی کەس دەردەخات و ڕێکەوتنی کۆمەڵی لەسەر نییە [٢٣]، واتە دەربڕینەکان نامۆ و کەم بەکارهاتوون، ئەمەش نابێتە کێشەیەك بۆ واتا، چونکە لۆجیکی و گونجاون و دەبێتە جێگای باوەڕ لە ڕێگای ئەو پەیوەندییە واتاییەی کە قسەکەر بۆی دەدۆزێتەوە، و ئامانجیش هەر گەیاندن نییە، بەڵکو هێنانەدی شێوازێکی کاریگەرە و ڕۆنانێکی وردتر لەو ڕۆنانە باو و سواوەی زمانی ئاسایی[٢٤] کە بە داهێنان ناودەبردرێ، کەواتە لادان لە یاسا و ڕێساکانی زمان و هەڵبژاردنی وشە و پاش و پێشکردن و.....هتد زمانێکی تر دروست دەکات وەك لە زمانی شیعر و ئیدیەم و هەندێ گوتنی ناراستەوخۆ......دێتە بەرچاو، چونکە ئەو یاساو ڕێسانە زۆرجار دەبنە گرفت بۆ تاك بۆیە واپێویست دەکات لەم یاسا و بنەمایانە لابدات.

٨- واتای گریمانە و ڕاستەقینە:

گریمانە لێکدانەوە و بۆچوون دەربڕینە، کە پابەندی ڕاستی و ناڕاستی نییە، (ستروسن) لەو باوەڕەدایە (قسەکەر) گریمانە دەکات، کە (گوێگر) ئاگای لەو زانیارییانە هەیە، کە قسەی لەبارەوە دەکات، بەڵام دڵنیاش نییە کە زانیارییەکە دەزانێ یان نا، بەڵکو بە شێوەی گریمانە دەریدەبڕێت تاکو خۆی بەرپرسیار نەکات لە زانیارییە کە، جا ئەگەر واش نەبێ، ئەوا گریمانەکەش ڕاست دەرناچێت، گوتنەکەش هەڵە نابێ و کەسیش بەرپرسیار نابێ، بەڵکو نە ڕاست و نەهەڵەیە (٢٥) (فیلمۆر) (١٩٧١) دەوروبەری گریمانە لێکدەداتەوە لە ڕستەیەکی وەك :

• بۆ ناچیتە لای دکتۆر؟

لەم بارەدا پەیوەندیی نێوان (قسەکەر) و (گوێگر) نیشان دەدرێ و داوای (قسەکەر) لە چوونی بۆ لای دکتۆر و نەخۆشی کەسەکە و کەمتەرخەمی و......هتد، کە ئەمانە هیچ یەکیان لە رستەکەدا نەهاتوون[٢٦]. بەڵکو گریمانەی بۆ کردوون.

گریمانە پێشەکییەکان لەلایەك سەر بە سیمانتیکە، چونکە هەموو گوتنێکی (قسەکەر) گریمانە نییە زۆرجار زانراوە، لەلایەکی تریشەوە سەر بە پراگماتیکە، چونکە زۆر جار زانیارییەکان گریمانەن و گومانن و راستی نەسەلمێندراوە جا ئەگەر (گوێگر) دان بە قسەکان دابنێت ئەوا لە گریمانەیی دەردەچێت، ئەگەر نا ئەوا بە گریمانەیی دەمێنێتەوە تا بەڵگەی پێویست بەدەست دەکەوێت، بۆ نموونە رستەیەکی وەك:

• ئازاد کتێبەکەی ونکرد.

لەم رستەیە (قسەکەر) گریمانەی کردووە ئازاد هەیە و ونی کردووە، جا راست دەردەچێت ئەگەر بە راستی ئازاد کتێبەکەی ونکردبێ، ئەگەر واش نەبێ ئەوا گریمانە و بۆچوونی (قسەکەر)ە و پابەندی دروستی نادروستی نییە. و زۆرجایش هەڵەکان بەمەبەستن و لە ژێر کاریگەری دەروونی دان.

٩- نیشانکراو و نیشاننەکراو:

(نیشانکار)ەکان ئەو کەرستانە دەگرنەوە، کە ئاماژە بۆ کەس و کات و شوێن و پلەو پایەی هاوبەشەکان دەکات[٢٧]. و خاڵێکی لێکجیاکەرەوە یە لە نێوان سیمانتیك و پراگماتیك.

سیمانتیك گرنگی نادات بە (نیشانکار)، چونکە چەمکە گشتیەکەی لا مەبەستە و گوێ نا داتە هاوبەشەکان و کات و شوێنی قسەکردن. لە رستەیەکی وەك:

• بە پێغەمبەر بۆت دێنم

ئەگەر لەم رستەیە هاوبەشەکان و کات و شوێن دەستنیشان بکرێت ئەوا لێڵ دەبێت و زۆر واتا هەڵدەگرێت بەمەش گرنگی نادا بەوەی کە وشەی (پێغەمبەر) بۆ کامە پێغەمبەر دەگەرێتەوە.

(نیشانکار) جێگای گرنگی پراگماتیکە، و مەبەستییەتی بزانێ کەسی (قسەکەر) و (گوێگر) و هاوبەشەکان کێن و کات و شوێنی قسەکردن کەیە، بۆ لێکداتنەوەی وردی واتا[٢٨]. هەر لەم رستەیەی سەرەوە ئەگەر زانرا هاوبەشەکان کێن، بۆ نموونە ئەگەر کەسی قسەکەر (کریستیان) بێت ئەوا دەزانرێ مەبەست کامە پێغەمبەرە.

(نیشانکار) دوو جۆرە:

١. ئاماژە بۆ کراو.
٢. گەرانەوەیی.

بۆ نموونە هەردوو وشەی (باکوری عێراق- کوردستان) هاواتان بەپێیی ئاماژەیان بۆ یەك شت .بەلاّم گەرانەوەیان بۆ کەسەکان جیاوازە. (باکوری عێراق) وتەی کەسێکە کە ناحەزی کوردە و (کوردستان) یش وتەی کەسێکی کوردە یان دۆستە کوردە.

١٠- جیاوازی نێوان واتای سیمانتیکی و پراگماتیکی:

	واتای سیمانتیکی	واتای پراگماتیکی
١.	واتا بریتییە لە (واتای وشە +کاریگەری رێزمانی)	واتای بریتییە لە (واتای سیمانتیکی+واتای دەوروبەر)
٢.	واتای سەرزاری روون و ئاشکرا دەگرێتەوە.	واتای شاراوە و قووڵ دەگرێتەوە.

٣.	پابەنـــدی یاســـا و بنـــەمای هاریکاری پیادە دەکات.	پابەندی بنەمایە و یاساکان دەبەزێنێ.
٤.	هێمای زمانی لێکدەداتەوە.	هێمای زمانی و نازمانی لێکدەداتەوەو مێشك دەخوێندرێتەوە.
٥.	واتایەکی بلاّوە کۆمەڵ لەسەری ڕێکەوتووە.	تاکەکەسییە و ڕێکەوتنی کۆمەڵی لەسەر نییە.
٦.	پابەند نییە بە دەوروبەر.	پابەندە بە دەوروبەر.
٧.	پابەنـدی توانـست و یاسـاکانی زمانە.	پابەندی چالاکییە و داهێنانە.
٨.	واتایەکی ئاسایی هەیە	واتایەکی نائاسایی هەیە.
٩.	لێکدانەوەی واتای فەرهەنگییە.	لێکدانەوەی مەبەستی قسەکەرە.
١٠.	واتایەکی نەگۆرە.	واتایەکی گۆراوە بەپێی کەس.
١١.	واتایەکی تەمومژاوییە. هێماکان نیشان نەکراون	واتایەکی تەمومژاوی نییە. هێماکان نیشانکراون.

ئەنجام:

◆ واتای سیمانتیکی و پراگماتیکی هەردووکیان پەیوەندیان بەتێگەیشتنەوە هەیە و هێما لێکدەدەنەوە و تەواوکەری یەکترین.

◆ هەردوو واتاکەش لەم خاڵانە دا جیاوازن وەك:

١. هێما لە واتای سیمانتیکی نیشاننەکراوە، بەلاّم لە واتای پراگماتیکی ئاماژە بۆ کەس و کات و شوێن و ڕووداو دەکات.

٢. واتای سیمانتیك بریتییە لە (واتای وشە +کاریگەری) ڕێزمانی و واتای پراگماتیکی بریتییە لە (واتای سیمانتیکی+واتای دەوروبەر)

٣. واتای سیمانتیکی تەنها واتای سەرزاری ڕوون و ئاشکرا دەگرێتەوە ، واتای پراگماتیکی واتای شاراوە و قووڵ دەگرێتەوە.

٤. واتای سیمانتیکی یاساو بنەمای هاریکاری پیادە دەکات، واتای پراگماتیکی پابەندی بنەماو هەڵوێستی کەسە و یاساکان دەبەزێنێ.

٥. واتای سیمانتیکی تەنها واتای هێمای زمانی لێکدەداتەوە، واتای پراگماتیکی واتای هێمای زمانی و نازمانی لێکدەداتەوە و مێشك دەخوێنێتەوە.

٦. واتای سیمانتیکی واتایەکی بلاّوە کۆمەڵ لەسەری ڕێکەوتووە، واتای پراگماتیکی واتایەکی تاکەکەسییە و ڕێکەوتنی کۆمەڵی لەسەر نییە.

٧. واتای سیمانتیکی پابەند نییە بە دەوروبەر، واتای پراگماتیکی پابەندە بە دەوروبەر.

٨. پابەندی توانست و یاساکانی زمانە، واتای پراگماتیکی پابەندی چالاکییە و داهێنانە.

٩. واتای سیمانتیکی واتایەکی ئاسایی هەیە، واتای پراگماتیکی واتایەکی نائاسایی هەیە.

١٠. واتای سیمانتیکی لێکدانەوەی واتای فەرهەنگییە، واتای پراگماتیکی لێکدانەوەی مەبەستە.

١١. واتای سیمانتیکی واتایەکی نەگۆرە، واتای پراگماتیکی واتایەکی گۆراوە بەپێی کەس هەربۆیەش گرفتی تێگەیشتن دێتە ئاراوە.

١٢. واتای سیمانتیکی واتایەکی تەمومژاوییە، واتای پراگماتیکی واتایەکی تەمومژاوی نییە و دەوروبەر ڕوونی دەکاتەوە.

پەراوێزەکان:

١. میلکا اڤیتچ: ١٩٩٦: ٣٥٢.

٢. عزمی اسلام: ١٩٨٥: ٥٥.

٣. محمد محمد یونس: ١٩٩٣: ١٣٠.

٤. یحیی احمد: ١٩٨٩: ٨٤.

٥. محمد معروف فتاح: ١٩٨٥: ٤٤.

٦. سەرچاوەی پێشوو: ١٩٨٥: ٤٤.

٧. کلود جرمان و ریمون روبلان: ١٩٩٤: ٤٦.

٨. هدسون: ١٩٨٧: ٢٢٨.

٩. لاینز: ١٩٦٨: ٢٣.

١٠. ستیفن اولمان: ١٩٨٦: ٦٣.

١١. نعوم جومسکی: ١٩٨٥: ٧-٨.

١٢. عەبدوڵا عەزیز محمد: ١٩٩٠: ٧٣.

١٣. (محمد محمد یونس: ١٩٩٣: ١٣٨).

١٤. Jean Aitichison:1993:89.

١٥. محمد معروف فتاح: ١٩٨٥: ٢٣٣.

١٦. Adrian & (others): 1984: 395.

١٧. سەرچاوەی پێشوو.

١٨. جمعه سید یوسف: ١٩٩٠: ١٢٨.

١٩. محمد معروف فتاح: ١٩٨٦: ٦٩.

٢٠. سەرچاوەی پێشوو

٢١. عادل فاخوری: ١٩٨٩: ١٤٦.

٢٢. موفق الحمدانی: ١٩٨٢: ٢٢٢.

٢٣. Leach: 1996:5.

٢٤. جان کوهن: ١٩٨٦: ٤٦.

٢٥. جولیا.اس.فالك: ١٣٧٧: ٣٧٢.

٢٦. اف.ار.پالمر: ١٩٨١: ١٩٢.

٢٧. Fromkin & Rodman: 1983: 190.

٢٨. Lievinson: 1997: 54.

باسی دووەم

واتای رستە لە دیدی (کاتز و فۆدەر)ەوە

سەرەتا:

لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم هەندێ لە زمانەوانەکان دەیانویست سیمانتیك لە رووی تیۆری و پراکتیکییەوە بە پەیوەندی چەمکی سنووردار بکەن نموونەی لەم کارەش کارەکانی (کاتز و فۆدەر)ە، کە لە ساڵی **١٩٦٣** لێکۆڵینەوەیەکیان لە ژێر ناوی پێکهاتەی تیۆرێکی سیمانتیکی*The structure of a semantic theory*) بڵاوکردەوە دواتر لە لایەن کاتزەوە هەندێ گۆڕان بەسەر تیۆرەکەدا هات، تیۆرە کە پەرەپێدانی (رێزمانی بەرهەمهێنان و گوێزانەوەی) چۆمسکی بوو. (کاتز و فۆدەر) لایان وا بوو تیۆرێکی واتایی پێویستە توانای دەربڕین و لێکدانەوە لای خاوەن زمانەکان شیبکاتەوە ئەوان بە شێوەیەکی تیۆری باس لە کەسی (A) و (B) دەکەن، تەنیا جیاوازیان ئەوەیە کە کەسی (B) یاسا واتاییەکانی زمانەکە نازانێت.

شیکردنەوەی واتای رستە یەکێکە لە ئامانجەکانی سیمانتیك بێگومان هەوڵەکەی (کاتز و فۆدەر)یش هەر بۆ ئەم مەبەستە بووە، کە واتای رستە لە سنووری سیمانتیك و دوور لە دەوروبەر لێکبدەنەوە ئەم باسەی منیش هەوڵێکە بۆ زانینی ئەوەی ئەم بۆچوونە تاچەند لەگەڵ زمانی کوردی رێکدەکەوێت و تاچەند دەتوانێ لێکدانەوەیەکی گونجاو بۆ واتای رستە بکات و چارەسەری کێشەی بۆچوونەکانی تر بکات.

ئەم باسە (واتای رستە لە دیدی کاتز و فۆدەرەوە)وە، کە باس لە لێکدانەوەی واتای رستە دەکات لە سنووری سیمانتیك دوور لە دەوروبەر. لە ژێر رۆشنایی رێبازی سیمانتیکی بەرهەم هێنان *Generative Semantics*.

تەوەرەی یەکەم:

١. واتای رستە:

رستە یەکێکە لە دانە سەرەکییەکانی واتا و مەبەستیشمان لە واتای رستە واتا سیمانتیکییەکەیەتی کە تیایدا وشە یەکەیەکی بنچینەیی واتایە و بەشێك لە واتای رستە دەگرێتەوە و چەمکی بیری راستەقینەی ئەم وشانەش هەر لە رستەدا بەدیار

دەکەوێت.[١] واتای رستە بە زانینی واتای وشەکان تەواو نابێت و گرنگی رێزکردنی ئەم وشانەش کاریگەرییەکی زۆری بەسەر واتاکەیدا هەیە[٢] ئەمەش بیرە سەرەکییەکەی تیۆری پێکهاتەی سیمانتیکی (کاتز و فۆدەرە)، واتای رستە بە پێی ئەم تیۆرە دوور لە دەوروبەر لێکدەدرێتەوە هەروەك (بلۆم فیڵد) بانگێشەی ئەوە دەکات کە واتای رستە دەبێت دوور لە دەوروبەر لێکبدرێتەوە، چونکە ئەگەر واتای رستە بە دەوروبەر ببەستینەوە ئەوا واتای وشە کۆتایی ناهێت[٣].

٢. پەیوەندی نێوان رستە و واتا:

(لاینز) پێیوایە رستە گەورەترین دانەیە لە شیکردنەوەی رێزماندا[٤]. واتای وشە لە ناو رستەدا سنووردار دەبێت و بەشێك لە واتای زیادە لە ئەنجامی بەیەکەوە هاتن وەردەگرێت، ئەوەی گرنگە لە واتای رستە رێزکردنەکەیەتی، چونکە هەر وشەیەك نرخی لە شوێنەکەیدایە هەروەك (سۆسێر) ئاماژەی بۆ دەکات.[٥]

رستەسازی پەیوەندییەکی پتەوی بە واتاسازییەوە هەیە ئەم پەیوەندییەش لە کارەکانی چۆمسکیدا هەستی پێدەکرێت کاتێك لە لە کتێبی پێکهاتە سینتاکسییەکان **١٩٥٧** ئاماژەی بۆ کرد رستە سێ پێکهاتی سەرەکی لە خۆوە دەگرێت[٦] کە بریتین لە:

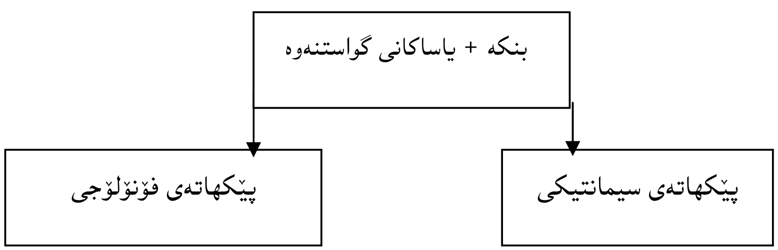

چۆمسکی بۆ جیاکرنەوەی رستە لە یەکتری پەسندی یاساکانی گواستنەوە دەکات لە پاش پەیڕەوکردنی ئەم یاسایانە ئەوا پێکهاتەی سەرەوە خوێندنەوەی رستەکە دەبەخشێ و پێکهاتەی ژێرەوەش واتای رستەکە دەبەخشێ[٧] . ئەمەش بە دانپیانانێکی فەرمی بوو بە پەیوەندی نێوان رستە و واتا[٨].

((جۆن لاینز)) پێی ئەستەمە سنوور لە نێوان (رێزمان و واتا) دابنرێت، چونکە رستە لەسەر دوو بنەما بەندە، (پەسندی رێزمانی و پەسندی واتا)[٩] بەمەش رێزمان و واتا ئاوێتەی یەکتر دەبن و ناتواندرێت لە یەك جیابکرێنەوە، بۆ نموونە رستەیەکی وەك:

بەرخەکە وانەکەی نووسی؟

ئەم رستەیە لە رووی رێزمانەوە پەسندە، چونکە پێداویستییەکانی (کار)ی لە بکەر و بەرکار تێدایە. (بەرخ) (بکەر)ە و (وانە) (بەرکار)ە و (نووسی)یش کارە، و لە رووی رێکەوتنی رێزمانیش تەواوە ئەوەی ئەم رستەیەی ناوێزە کردووە (واتا)یە، جا لەبەر ئەوەی ئەم رستەیە لە رووی واتاییەوە تەواو نییە بە رستە ناژمێردرێت.

٣. ئەرکی واتای رستە:

(کاتز و فۆدەر) چوار ئەرك بۆ واتای رستە دەستنیشان دەکەن کە بریتین لە:

أ– لێکدانەوەی تەمومژی واتایی لە چوارچێوەی رێزمانی (چۆمسکی)، بۆ نموونە رستەیەکی وەك : *ئاشەکە سوتا* تەمومژاوییە و دوو واتا دەگەیەنێت:

١. چێشتەکە سوتا.
٢. ئاشە (طاحونة)کە سوتا

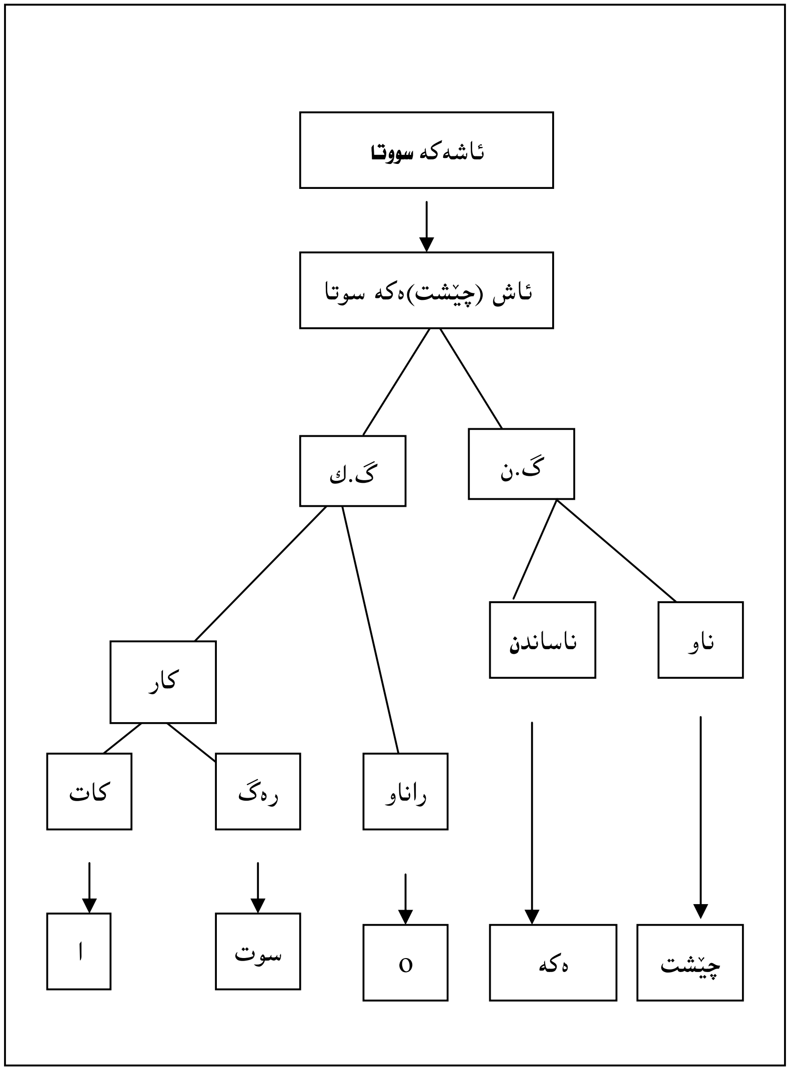

٣.

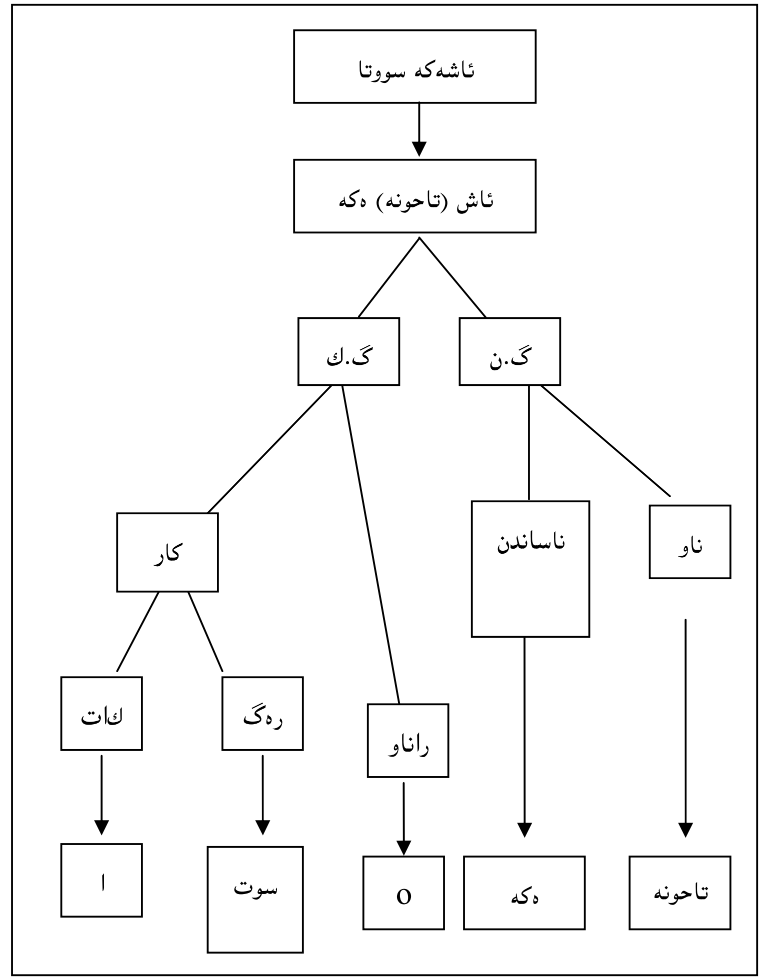

ب- دەستنیشانکردنی لێکدانەوەکانی رستە وەك:

- دیدار لە پۆلی دووەم دەخوێنیٚ.

ئەم رستەیە هەرچەندە یەك رۆنانیشی هەیە بە تەمومــژاوی دادەنرێــت، چــونکە لەوانەیە مەبەستمان پۆلی دووەمی ســەرەتایی یــان ناوەنــدی بێــت، دەشــتواندریٚ بــە زیادکردنی دیارخەرێك تەمومژەکە بڕەوێندرێتەوە وەك:

- دیدار لە پۆلی دووەمی سەرەتایی دەخوێنیٚ.

ت- دیارخستنی ناوێزەیی واتایی، بۆ نموونە رستەیەکی وەك:

- هونەری وێنە بێدەنگە؟

ئەم رستەیە بە رستەیەکی ناوێزە دادەنرێــت، چــونکە قــسەکەری بیــانی ناگاتــە راستی ئەم مەسەلەیە، ئەمەش بە رای (کاتز و فۆدەر) پەیوەندی بە تیۆری واتاییــەوە هەیە بۆ دەرخستنی ئەم ناوێزەییە.

پ- پێکهێنانی هەندیٚ رستە جا ئەو رستانە لێکدانەوەیی بن یان نالێکدانەوەیی بن، چونکە هەموو قسەکەرێکی زمانی دایك بۆی هەیە چەند رستەیەکی گونجاو و نەگونجاو دروست بکات[١٠]، بۆ نموونە: رستەی:

شیری شکاند:

ئەم رستەیەیە پەیامە لە ناو پەیام و چەند واتایەکی هەیە و هەندێکیان ناوێزەن وەك:

أ- **شیر شمشێری>+رەق+سپی+تیژ< ی شکاند.**

ب- **شیر (حلیب)> +شلە+سپی+تام< ی شکاند؟**

هتد لێرەدا رستەی (ب) بە ناوێزە دادەنرێت، چونکە شکاند دەدرێتە پاڵ شتێك کە رەق بێت نەك شلە.

جا هەرچەند راڤەی تەمومژ و ناوێزەیی و دیاریکردنی لێکدانەوەکانی واتا زۆربێت بیردۆزەکانی واتایی گرنگی دەدات بە:

A. دەربڕینە دژەکان:

ئەم جۆرە دەربڕینانە بەیەکدادانی واتاییان تێدایە و کەرەسەکانی ناو رستە لەگەڵ یەکدا ناگونجێن و دژیەکن وەك:

کچەکە ژنی پیاوێکی رەبەنە؟

ناوێزەیی ئەم رستەیە لەوە دایە (رەبەن)، واتە پیاوی (بێ ژن) جا پیاوەکە کە ژنی نەبێ چۆن کچی دەبێ؟

B. : گرنگی دەدات بە پەیوەندی نێوان ئەم دوو دەربڕینە کە دژواتای پێچەوانەن گوتنی هەریەك لەم رستانە سەلماندنی ئەوی ترە(١١) وەك:

١. قوتابییەکی زۆر نەیانتوانی وەڵامی پرسیارەکە بدەنەوە.

واتە:

٢. هەندێك لە قوتابییەکان لە پرسیارەکە گەیشتبوون.

C. داپۆشین:

لەم پەیوەندییە واتاییەدا زاراوەیەکی گشتیمان هەیە چەند زاراوەیەکی تایبەتی دادەپۆشێت هەر بۆیەش پێی دەڵێن وشە داپۆشەر [١٢] وەك:

١. باڵندەیەکم هەیە.

٢. بولبولێکم هەیە.

لێرەدا باڵندە هەموو جۆرە باڵندەیەکی وەك بولبول و بەبەغا و کەو و کۆتر و ......هتد دادەپۆشێ، بە بۆچوونی واتاناسان دەبێ ئەم جۆرە رستانە ملکەچی لۆجیك بێت و دوو جۆرە راستی جیابکرێنەوە:

أ- ئەو راستیانەی لەسەر بناغەی لۆجیکی بنیاتنراون

ب- ئەو راستیانەی پەیوەندیان بە واقیعەوە هەیە.

بۆ نموونە کاتێك دەڵێن:

١. هەموو زیندووەکان مردوو نین.

ئەمە بۆ راستییەکی لۆجیکی شیکردنەوەی دەگەڕێتەوە بە پێچەوانەی ئەوەی کە بڵێین:

٢. هەموو زیندووەکان بەختەوەرن

کە لێکدانەوەی دەوەستێتە سەر راستی تێبینی کراو نەك واتای وشە و رێزمانی ناو رستەکە. [١٣].

تەوەرەی دووەم:

١. واتای رستە لە دیدی کاتز و فۆدەرەوە:

کاتز و فۆدەر لە ساڵی **١٩٦٣** لە ناوبەناوی *Language* لێکۆڵینەوەیەکیان بڵاوکردەوە دەربارەی (*The structure of a semantic theory* پێکهاتەی تیۆرێکی سیمانتیکی)[١٤]، کە بە تەواوکەری رێزمانی بەرهەم هێنانی چۆمسکی دادەنرێت (پێکهاتی سینتاکسی *Syntactic Structures*) لە **١٩٥٧** و کە چۆمسکی زۆر سوودی لە بیرۆکەکەیان وەرگرت. تیۆرەکەی (کاتز و فۆدەر) کاریگەرییەکی تەواوی کردە سەر تیۆری پێوانەی رێزمانی گوێزانەوە، کە چۆمسکی لە کتێبەکەیدا **١٩٦٥** خستییەروو و وای لێکرد بە تیۆرەکەی دابچێتەوە لە بەرهەمی دووەمیدا (چەند لایەنێکی تیۆری پێکهاتی سینتاکسی *Aspects of the theory of syntax 1965*) ئاستی واتا لە رستە جیابکاتەوە [١٥].

ئەم تیۆرەی (کاتز و فۆدەر) بۆ ئەوە دانرا کە دوو ئەرك ئەنجام بدات [١٦]:

A. جیاکردنەوەی پەیوەندی لۆجیکی نێوان رستەکان وەك: هاوواتا دژواتا و بەش لە گشت و گرتنەوە،....هتد، هەروەها رستە ناوێزە و تەمومژەکان.

B. دیاریکردنی لێکدانەوەی واتای رێزمانی رستە.

(کاتز و فۆدەر) تیۆرەکەیان لەسەر بناغەی شیکرنەوەی واتای وشە بۆ کەرەستە پێکهێنەرەکانی لە گشتەوە بۆ تایبەت لە دابەشکردنێکی هێلکاریدا خستەڕوو[١٧] وەك:

ژن = < +مرۆڤ +هەراش +مێ >

(کاتز و فۆدەر) لەم باوەڕەدابوون تەمومژی هەندێ رستە تەنها لە لێکدانەوەی واتای وشەکاندا دەبێت، کەجەخت لەسەر سیما سەرەکییەکانی واتای وشە دەکات[١٨]. وەك:

- **بیرەکەی ئازاد باشە.**

ئەم رستەیە تەمومژەکەی لە وشەی (بیر)ە، چونکە دوو واتای هەیە (بیری چاڵ) و (بیری بیرکردنەوە) لە هەمانکاتیشدا (کاتز و فۆدەر) وەك زمانەوانانی پێش خۆیان درکیان بە رێزکردن و پەیوەندی وشەکان کرد و پێی وابوو واتای فەرهەنگی وشەکان لە رستەدا ناماں گەیەنێتە واتای رستەی تەواو[١٩].

دەوروبەر پەیوەندی پێکهاتەی سیستەمی زمان دیاری دەکات هەر ئەو پەیوەندییەش واتای وشە و رستە دیاری دەکات[٢٠].

(کاتز و فۆدەر) لە تیۆرەکەیاندا تەواوی (دەوروبەر) رەتدەکەنەوە لەو باوەڕەدان ئەم تیۆرە هەموو زانیارییەکانی کە لە جیهاندا هەیە دەنوێنێ هەروەها ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن دەڵێن چ زانیارییەکی نازمانی بەکاردەهێندرێت بۆ تێگەیشتنی رستە؟ ئەو نموونەی کە بۆ پاڵپشتی قسەکەیان خستیانەڕوو بریتی بوو لە:

١. ئایا منالەکان بگەڕێنینەوە بۆ باخچەی ئاژەڵان؟
٢. ئایا پاسەکە بگەڕێنینەوە بۆ باخچەی ئاژەڵان؟
٣. ئایا شێرەکە بگەڕێنینەوە بۆ باخچەی ئاژەڵان؟

بۆ تێگەیشتنی ئەم رستانە پێشنیاری ئەوە دەکەن، کە دەبێ زانیاری تەواومان دەربارەی (منال و پاس و شێر) هەبێت، کە هیچ بیردۆزێکی رێزمانی ناتوانێ ئەمانە بگەڕێنێتەوە بە شێوەیەکی راست[٢١].

(کاتز و فۆدەر) پێیان وابوو ئامانجی (واتاسازی semantics)لێکدانەوەی خوێندنەوەکانی رستەیە، بۆ نموونە رستەیەکی وەك:

- **لەوانەیە ئازاد بێت.**

ئەم رستەیە رستەیەکی لێڵە، چونکە دوو خوێندنەوەی هەیە:

١. لە وانەیە ئازاد بێت بە واتای (هاتنی ئازاد).
٢. لەوانەیە ئازاد بێت (بەواتای ئەو لە بەندیخانە بەربێت)

تەمومژی ئەم رستەیە دەتواندرێ بە زیادکردنی هەندێ کەرەستە لابرێ، کە لەو باوەڕەدابوون لادانی تەمومژ لە رستە ئامانجی سەرەکی واتاسازییە.[٢٢]

٢. بنەما تیۆرییەکانی کاتز و فۆدەر:

بنەما تیۆرییەکانی (کاتز و فۆدەر) دەتواندرێت لە چوار خاڵدا بخرێتەڕوو کە بریتین لە:

١. ئاستی ژێرەوە Deep structure :

پێکهێنەری سینتاکسی هەر رستەیەك لە دوو ئاستدا دەبێت ئاستی سەرەوە بۆ چۆنییەتی گۆکردنی رستەیە و ئاستی ژێرەوەش، کە بریتییە لە پەیوەندییە ناوخۆییەکانی نێوان کەرستەکانی رستە[٢٣] بۆ لێکدانەوەی واتای رستەیە، چونکە پەیوەندی واتایی نێوان رستەکان نیشاندەدات[٢٤] بنجی پێکهێنەری سینتاکسی لە دوو بەش پێکدێت (پێکهێنەری پۆلی و فەرهەنگ) پێکهێنەری پۆلی بریتییە لە سیستەمی یاساکانی دووبارە نووسینەوەی رستە کە دوو ئەرکییان هەیە:

١. دیاریکردنی پەیوەندییە رێزمانییەکانی نێوان وشەکانی رستە.
٢. دیاریکردنی چۆنییەتی رێزبوونییان لە ئاستی ژێرەوەدا .

مەبەست لە فەرهەنگیش کەرەستە فەرهەنگییەکانە کە لە هەڵگری هەموو ئەو زانیارییانەن کە پێکهێنەری فۆنۆلۆجی و واتایی لە رێزمان و لایەنی گوێزانەوە لە پێکهێنەری سینتاکسیدا پێویستییان پێدەبێت، هەروەها هەڵگری ئەو زانیارییانەن

کە شوێنی دروستی وشەکان لە رستەدا دەستنیشان دەکات[٢٥]. ئەم بیرەی چۆمسکی کە بە تیۆری ستاندەرد ناسراوە لە ساڵی (١٩٦٥) بڵاوکرایەوە لە ژێر ناوی (چەند لایەنێکی تیۆری پێکهاتی سینتاکی [٢٦]".کە دوای رەخنەکانی کاتز و فۆدەر هات کە لەم هێڵکارییەدا دەیخەینەڕوو:

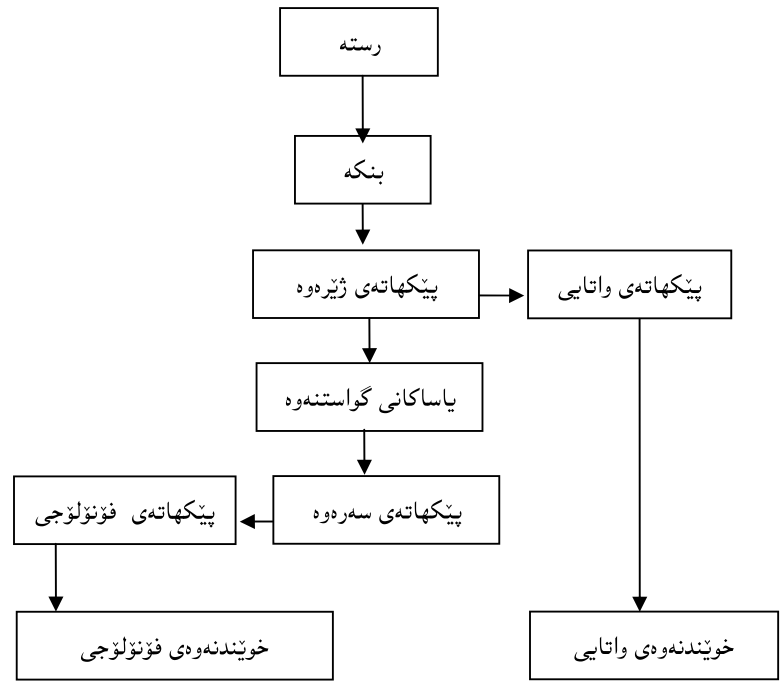

ئاستی ژێرەوە کاریگەری هەیە بەسەر واتا جا ئەگەر دوو رستە خاوەنی ئاستێکی ژێرەوەی هابەش بن ئەوا هاوواتان ئەگەر خاوەن ئاستی ژێرەوەی جیاوازبن ئەوا

هاوواتانین ئەگەر ئاستی سەرەوە شیان وەك یەك بێت. لەم کاتەدا رستەکە دەبێتە رستەیەکی لێل.

لێلی دەربڕینێکە زیاتر لە مانایەك دەبەخشێ ئێمە لە رستەی تەمومژاوی پێویستیمان بە ئاستی ژێرەوە دەبێت، لێلیش دوو جۆرە:

A- لێلی مۆرفۆلۆجی: کە ئاستی وشە دەگرێتەوە وەك (فرەواتا و هاوبێژ)

بۆ نموونە وشەی (رواندن) هاوبێژە و دوو واتای هەیە:

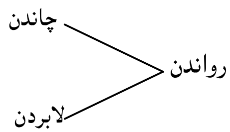

B- لێلی رستە کە ئەو رستانە دەگرێتەوە زیاتر لە مانایەکیان هەیە ئەویش لە بەر ئەم هۆیانە خوارەوە:

أ- **بوونی وشەی فرەواتا و هاوبێژ لە رستەدا:**

وەك:

- ئازاد ئازار لە دڵ دەروێنێ.

ئەم دوو واتایەی هەیە:

١- ئازاد ئازار دەخاتە دڵ.

٢- ئازاد ئازار لە دڵ لادەدات.

ب- جیایی لە ئاوازی رستە.وەك:

هەر چواریان هاتن.

ئەم دوو واتایەی هەیە:

١- هەموویان چواربوون و هەموویان هاتن. بۆ ئەم واتایە هێز لەسەر وشەی (هەر)ە

٢- زیاتر بوون تەنها چاریان هاتن. بۆ ئەم واتایە هێز لەسەر وشەی (چوار)ە

ت- **هەبوونی دوو پەیوەندی جیاواز لە بەشەکانی رستە لە بنجدا و دەرنەکەوتنی ئەم جیاوازییە لە سیمادا وەك:**

- ژن و پیاوی پیر هاتن.

ئەم دوو واتایەی هەیە:

١- (ژن ، پیاو) ی پیر هاتن. واتە (ژن و پیاوەکە هەردووکیان پیرن).

٢- کچ و (کوڕی گەنج) هاتن. واتە (ژن و پیاوە پیرەکە هاتن).

پ- **لە ئەنجامی سەپاندنی یاسای گوێزانەوە دێتە کایەوە و دوو رستەی جیا لە بنجدا دەکەن بە هاوسیما، وەك:**

- پێم شکا

بۆ نموونە ئەم رستەیەی سەرەوە دوو واتای هەیە:

١- قاچم شکا. واتە (قاچم شکا)

٢- توانیم بیشکێنم. واتە (توانیم بیشکێنم)

واتای یەکەم لە ئەنجامی ئەوە هاتووە کە دەکرێ راناوی سەربەخۆی هەیی بکرێ بە لکاو بەگوێرەی ئەم یاسایە (پێی من) دەبێتە (پێم).کە (م) جێگای (من) دەگرێ رۆڵی (ی) ی بەستن نامێنێ.

واتای دووەم لە زمانی کوردیدا یاسایەك هەیە راناوی سەربەخۆی بەرکاری دەشێ بە بە راناوێکی لکاو جێگیر بکرێ ئەگەر راناوەکە دوای (بە)بێ دەبێتە (پێ) بەم یاسایە (بەمن) دەبێتە (پێم)[٢٧].

٢. فەرهەنگی وشە Lexicon:

فەرهەنگی وشەکان لە نێوان خۆیاندا بە تۆڕێکی واتایی بەیەکەوە بەستراونەتەوە پۆلێن کراون و خاوەن زمانەکانیش مانای وشەکانی زمانەکەیان دەزانن و فەرهەنگیش بریتییە لە ژمارەیەکی زۆر لە وشە و و واتا، [٢٨] رێزمان بێ فەرهەنگی وشە ناتوانێ جیاوازی واتایی ئەم رستانە دیاری بکات:

١. پشیلەکە مشکەکەی خوارد.

٢. پشیلەکە گۆشتەکەی خوارد.

٣. پشیلە کە پەنیرەکەی خوارد.

لەم رستانەی سەرەوە ئەگەر واتای (پشیلە و مشك و گۆشت و پەنیر و خوارد) نەزانین ئەوا ناتوانین جیاوازی ئەم سێ رستەیە بکەین، چونکە لە ئاستی رستەسازیدا یەکن،

هەروەها فەرهەنگی وشە گرنگی هەیە کاتێك وشەیەك شوێنی وشەیەکی گرتەوە ئەوا واتایان دەگۆڕێت وەك:

٤. بوتڵێك ئاوم خواردەوە

٥. پەرداخێك ئاوم خواردەوە.

واتای رستە بەرهەمی واتای فەرهەنگی و رێزمانییە [٢٩]. هەر بۆیەش ئەم دوو رستەیەی خوارەوە دوو واتای جیاواز دەدەن هەرچەندە لە ژمارەی وشەکاندا یەکسانن، بەڵام چونکە لە رووی رێزکردنەوە جیاوازن ئەوا ئەرك واتاشیان جیاواز دەبێت، چونکە وشەکان شوێنیان گۆڕاوە وەك:

٦. من کاوەم بینی

٧. کاوە منی بینی.

لە فەرهەنگی وشەدا بۆ هەر دەروازەیەك Entry سێ جۆرە زانیاری لەبەر چاو دەگیرێت [٣٠]:

١. نیشانە ڕێزمانییەکان *Grammatical marker* کە بەشە ئاخاوتنەکانی هەر دەروازەیەك دەستنیشان دەکات وەك: } ناو{ و }ئاوەڵناو{و }ئاوەڵکار{و }کار{.....هتد) بۆ نموونە: گوڵ } ناو.{ لێرەدا } ناو{ نیشان دەدات کە دەروازەی ڕێزمانی(گوڵ) ناوە.

٢. نیشانە سیمانتیکییەکان *Semantic marker* کە چەمکە گشتی و هاوبەشەکانی نێوان وشەکان دەستنیشان دەکات کە سەر بەیەك کێڵگەی واتایین لە ڕێگایانەوە وشەیەك لە وشەیەکی تر جیادەکاتەوە، بۆ نموونە لە ڕێگای ئەم نیشانە سیمانتیکیانە دەتوانین چەمکی وشەی هاوبێژی (ژن) کە دوو واتای هەیە (ژن١ wife) و (ژن٢ women) دەستنیشان بکەین لە ڕێگای دانانی کەوانەی <>.

ژن ١ wife <+مرۆڤ+هەراش+مێ+مێرد>

ژن 2 women<+مرۆڤ+هەراش+مێ >

٣. نیشانە جیاکەرەوەکان distinguishers ئەو سیمایانەن، کە جیاوازی وردی نێوان وشەکان دەستنیشان دەکات، لە ڕێگای کەوانەی ﴿ ﴾ بۆ نموونە:

ژن ١ wife ﴿+مرۆڤ + هەراش +مێ + مێرد﴾

ژن ٢ women ﴿+ مرۆڤ + هەراش + مێ﴾

٣. پرۆژە سازدان Projection-Rules:

بریتییە لە چۆنییەتی کۆکردنەوەی واتای کەرەسەکان لەگەڵ یەك کە لە ڕێگای کۆتی هەڵبژاردندا ئەنجام دەدرێت[٣١]. یاساکانی لێکدان و کەوتن دوو ڕۆڵ دەگێڕن:

١. جیاکردنەوەی ڕستەی واتادار و ناوێزە.

٢. دەستنیشانکردنی نواندنە واتاییەکانی ڕستە[٣٢]. بە پێی یاساکانی لێکدانی کەرەسەکان و ڕستەی ناوێزەش هیچ خوێندنەوەیەکی نییە.[٣٣] بۆ نموونە ڕستەی:

- هەڵبەستەکەم لەبەرکرد.

دوو خوێندنەوەی هەیە:

١. هەڵبەستەکەم کردەبەر خۆم؟

٢. هەڵبەستەکەم ئەزبەر کرد

لێرەدا ڕستەی یەکەم واتادار نییە و ناوێزەیە بەر پرۆژە سازدان دەکەوێ، چونکە هەڵبەست ناکرێتەبەر وەك کراس و چاکێت.

پرۆژە سازدان یان خوێندنەوە باس لە هەڵبژاردن و چۆنییەتی پێکهاتی واتای وشەکان لە گرێ و ڕستەدا دەستنیشان دەکات، کە لە ڕێگای شیکردنەوەی درەخت ئاسا دەنوێندرێت هەر خوێندنەوەیەك شیکردنەوەیەکی بۆ .

بۆ نموونە ڕستەی (ڕۆژ لە شارەکە هەڵات) ڕستەیەکی تەمومژاوییە و چوار خوێندنەوەی هەیە:

١. ڕۆژ (ناوی کەس) لە شارەکە ڕایکرد.

٢. خۆر لە شارەکە ڕایکرد؟

٣. ڕۆژ (ناوی کەس) لە شارەکە دەرکەوت.

٤. خۆر لە شارەکە دەرکەوت.

جا ڕستەی دووەم ناوێزەیە و ناخوێندرێتەوە بۆیە دەبێت سێ هێلکاریشی بۆ بکرێت:

خوێندنەوەی یەکەم:

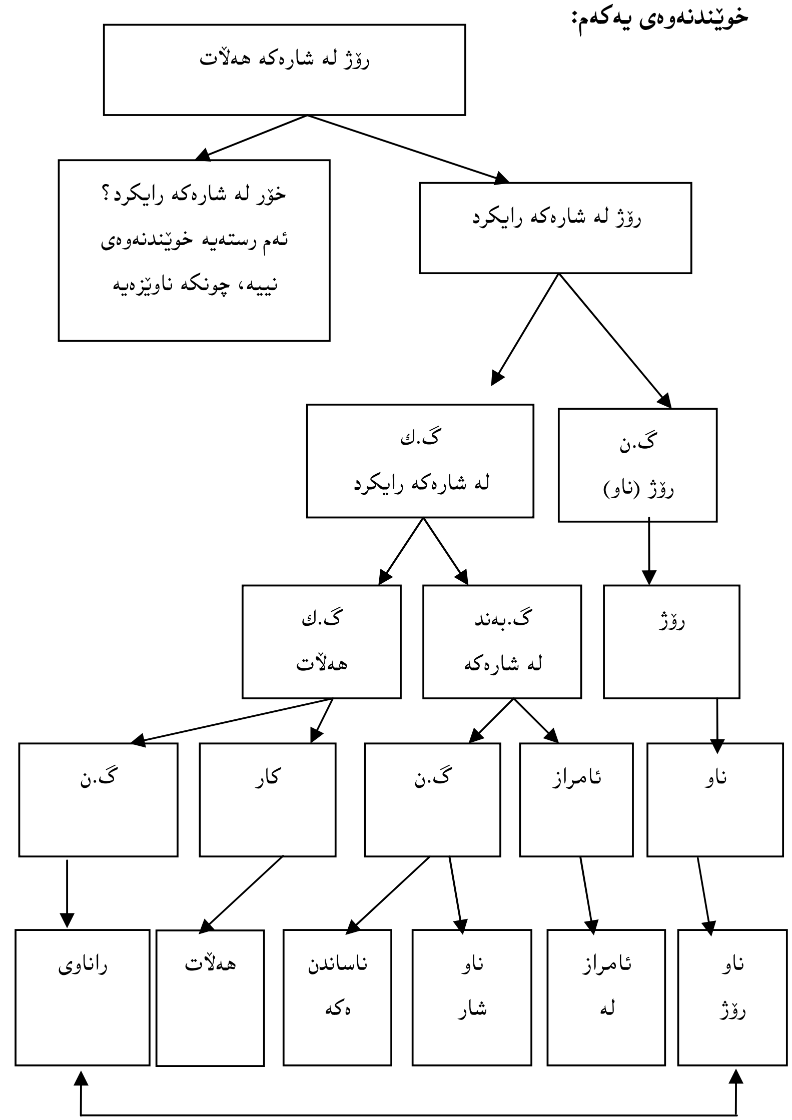

خوێندنەوەی سێیەم:

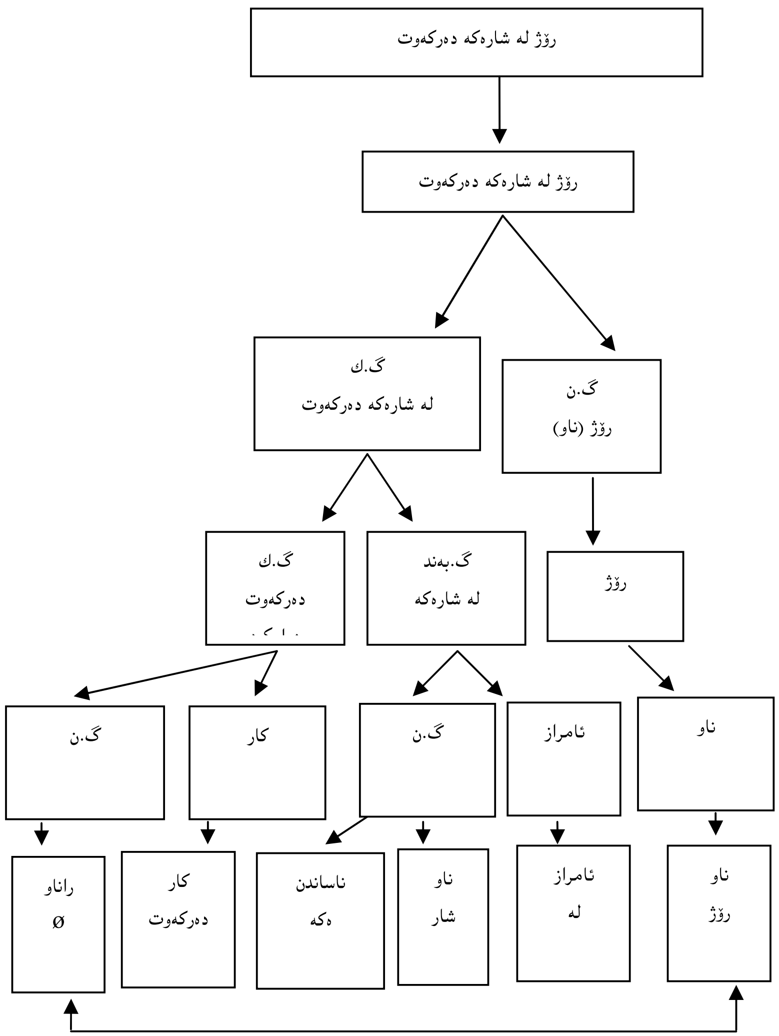

خوێندنەوەی چوارەم:

٤.

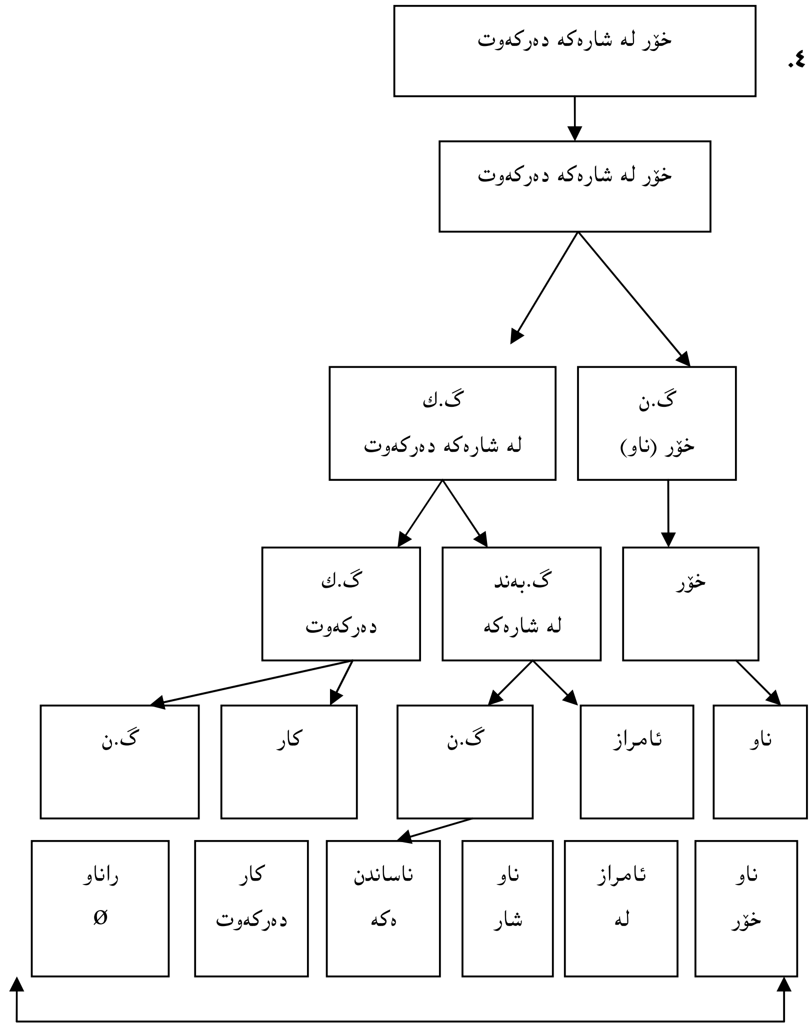

٤. کۆتی هەڵاوێرکردن Selection restrictions :

لـە کـۆتی هەڵبژاردنـدا کەرەسـتەی بـە دەسـەڵات (هەڵبـژێرە) و کەرەسـەی بێدەسەڵات (هەڵبژێردراو)، واتە کەرەسەیەك هەڵدەبـژێرێت، کـە لـە هەنـدێ سـیمادا لەگەڵی بگونجێت[٣٤] کە بە کەوانەی < > هێمای بۆ دەکرێت. بۆ نموونە:

(نووسـت) کـە کـاری رسـتەکەیە پێویـستی بـە بکـەرە ئـەم بکـەرەش دەبێت<+گیاندار+بەرجەستە > کە دەتوانین بەم شێوەیە بیخەینەڕوو: ﴾ + بکەر < +گیاندار+بەرجەستە > ﴿ لێرەدا نووسـت نـاوێکی وەك (پیـاو) هەڵدەبـژێرێت، کـە خاوەنی ئەم دوو سیما واتاییەیە، چونکە دەتوانین بڵێین:

- پیاوەکە نووست.

بەڵام ناوێکی واتایی وەك (گەرما) هەڵنابژێرێت، چونکە خـاوەن سـیمای واتـایی <-گیاندار-بەرجەستە > یە هەربۆیەش ناتونین بڵێین:

- گەرماکە نووست؟

زۆرجار ئەم هەڵبژاردنانە بە پێوانە دەبێت، بۆ نموونە کاری (خوێندنەوە) (بکەر) ەرکەی دەبێت (مرۆڤـ) بێت لە ناو ئەم مرۆڤانەش پێوانە هەیە بـۆ نموونـە: ئەگـەر رسـتەیەکمان هەبێت شوێنی (بکەر)ەکەی بەتاڵ بوو چەند بکەرێکیشمان لە ناو کەوانە هەبوو و داوایان لێکردین، کە بۆشاییەکە بە بکەرێکی گونجاو پڕ بکەینەوە ئەوا کارەکـە و بەرکارەکـە بـە پێوانە یەکی ورد بکەرەکە کۆت دەکەن و بکەرێکی گونجاو هەڵدەبژێرن وەك:

............رۆژنامەکەی خوێندەوە (مامۆسـتا، منـاڵ، پیـاو، قوتـابی) لێـرەدا کارەکە دەسەڵاتی خۆی دەسەپێنێ و (مامۆستا) کە هەڵدەبژێرێت، چونکە گومان لـە خوێندەوارییەکەی نییە، بەڵام (مناڵ) و (پیـاو) ئەگـەری نەخوێنـدەواریان هەیـە جـا (قوتابی)یش هەرچەندە خوێندەوارە و توانای خوێندنەوەی رۆژنامەی هەیە، بـەڵام لـە نێـوان (مامۆسـتا) و قوتـابی) مامۆسـتاکە هەڵدەبـژێرێت، چـونکە قوتـابی زیـاتر بەخوێنـدنی وانـەکانی سـەرقاڵە هاورێیـەتی نێـوان رۆژنامـە و قوتـابی کـەمترە بـە پێـچەوانەی مامۆسـتا و رۆژنامـە کـە هاورێیـەتی و بەیەکـەوەهاتنی زیـاترە لـە قوتابییەکە بۆیەش ئەگەری خوێندنەوەی رۆژنامەکە لای مامۆستاکە زیاترە..

٥. شیکرنەوەیەکی پراکتیکی واتای رستە بەپێی تیۆری کاتز و فۆدەر:

واتای رستە بە پێی تیۆری (کاتز و فۆدەر) بەسەر رۆنانی ژێرەوەدا جێبەجێدەکرێت جا پێش ئەوەی واتا بدرێتە وشەکان ئەبێت رۆنانی ژێرەوە دەستنیشان بکرێت، بۆ نموونە رستەی:

- منداڵەکە تۆپەکەی هەڵدا

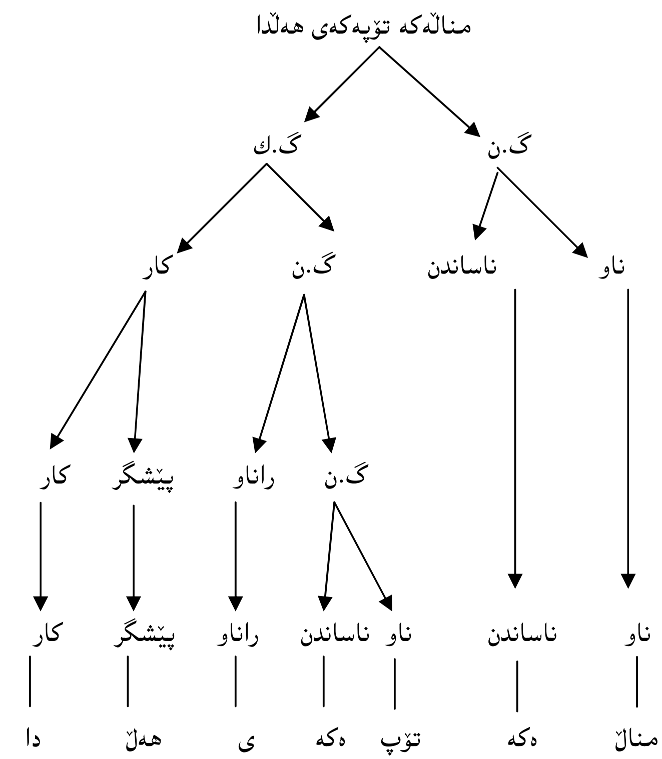

(هەڵدان) }کار{ی ئەم رستەیە کە یەك خوێندنەوەی هەیە کە (بەرزکردنەوە)یە ئەم کارە تێپەرە و دوو پێویستی دەوێ (بکەر-بەرکار) جا ئەگەر کاری (هەڵدان — بەرزکردنەوە) وەرگرین ئەوا دەبێت بکەرەکەی ئەم نیشانە سیمانتیکیانەی هەبێت:

(+ بکەر < +مرۆڤ+توانا+ >) و بەرکارەکەش دەبێت ئەم نیشانە سیمانتیکیانەی هەبێت:

(+ بەرکار < +تەن + سووك+خڕ >) چونکە بەرزکردنەوە لەگەڵ وشەی وەك (تۆپ یان رەشماڵ یان چادر....هتد)دێت.

وشەی (تۆپ) {ناو} ە کە وشەیەکی (هاوبێژە) دوو خوێندنەوەی، کە نیشانە جیاکەرەوەکانی بریتین لە:

تۆپ ١ = <+بازنەیی+پێست+هەوا >

تۆپ ٢ =<+چەك + رەق + درێژ >

وشەی (منداڵ) }ناو{ە و یەك خوێننەوەی هەیە ، کە نیشانە جیاکەرەوەکانی بریتین لە:

منداڵ = <+مرۆڤ —هەراش ± نێر >

کەواتە لە رستەی:

- منداڵەکە تۆپ ەکەی هەڵدا.

منداڵ (١) واتای هەیە.

تۆپ (٢) واتای هەیە.

هەڵدان (١) واتای هەیە.

بە لێکدانی ئەم ژمارانە واتە:

[2 =] 1 x 2 x 1 =2، واتە ئەم رستەیە دوو خوێندنەوەی هەیە لە کاتی لێکدانیان کە بریتین لە:

١. مناڵەکە تۆپی شەڕی بەرزکردەوە؟
٢. منداڵەکە تۆپی یاریکردنی بەرزکردەوە.

لەم دوو رستەیەی سەرەوەدا رستەی (١) و ناوێزەیە و بەر پرۆژەسازدان (Projection-Rules) دەکەوێ چونکە: رستەی (١) کاری (بەرزکردنەوە) بەپێی کۆتی هەڵاوێرکردن Selection restrictions): لەگەڵ (بکەر) ناگونجێ، چونکە منداڵ ناتوانێ (تۆپ) ی شەڕ بەرزبکاتەوە.

رستەی (٢) رستەیەکی پەسندە و ڕێکەوتنی ڕێزمانی و واتایی تەواوە، چونکە بە پێی کۆتی هەڵاوێرکردن ((Selection restrictions کەرستەکانی ناو رستە لە (بکەر) و (بەرکار) لەگەڵ (کار) گونجاون و هاورێیەتی و بەیەکەوەهاتنیشیان هەیە. بەم شێوەیەش گەیشتینە واتایەکی تەواوی رستەکە کە بریتییە لە:

- منداڵە کە تۆپە (یاری) یەکەی هەڵدا (بەرزکردەوە).

لێرەشدا پرسیارێك دێتە ئاراوە ئایا منداڵەکە بە (قاچ)ی یان بە(دەست)ی یان بە(سەر)ی ......هتد تۆپەکەی بەرزکردەوە بۆیش لێرەدا چەند ئەگەرێك سەر هەڵدەدات:

١.ئایا منداڵەکە بە دەستی تۆپەکەی بەرزکردەوە؟

٢.ئایا منداڵەکە بە قاچی تۆپەکەی بەرزکردەوە؟

٣.ئایا منداڵەکە بە سەری تۆپەکەی بەرزکردەوە؟

٤.ئایا منداڵەکە بە سنگی تۆپەکەی بەرزکردەوە؟

٥.ئایا منداڵەکە بە چۆکی تۆپەکەی بەرزکردەوە؟

.............هتد

گومانی تێدا نییە هەر یەکە لەم رستانەش چەند ئەگەرێکی هەیە، چونکە (دەست و قاچ و چۆك) هەریەکە (راست) و (چەپ) ی هەیە لە هەمانکاتیشدا تۆپیش جۆر و رەنگ و قەبارەی جیاوازی هەیە دیسانەوە ئەم رستانە بە تەمومژاوی دەمێننەوە و دەبێت پەنا بەرینە بەر گریمانەکان کە ئەگەری (راستی و ناراستی) تێدایە ئەمەش دەبێت رەچاوی باری منداڵ بکەین، کە لە تەمەنی چەند رۆژێکەوە دەستپێدەکات تاکو (١٨) ساڵ ئەم جۆرانەی بەرزکردنەوەی تۆپیش وەك بەرزکردنەوە

بە (سەر و چۆك و سینگ) بە شێوەیەکی گشتی لە لای یاریکەرێکی شارەزاوە ئەنجام دەدرێت، بەڵام هەر ئەگەری (قاچ و دەست و جۆر و قەبارە) ی تۆپەکە هەر دەمێنێتەوە، بەڵام لەبەر ئەوەی تۆپ بە زۆری هەر بە قاچی راست لێدەدرێت منداڵ تۆپی نایلۆن و رەنگا و رەنگی هەیە، دەبێت ئێمە ئەو گریمانە پەسند بکەین کە:

- منداڵەکە تۆپە نایلۆنە رەنگا و رەنگەکەی بە قاچی راستی بەرزکردەوە ئاسمان

هەرچەندە ئەم رستەیە دوور و درێژییەکی تەواوی پێوە دیارە قسەکەر ناتوانێ بەم شێوەیە قسە بکات، چونکە کات و وزەیەکی زۆری دەوێ، بەڵام ئەم لێکدانەوەیەش هەر گریمانەیە و نامان گەیەنێتە راستییەکی تەواو. هەربۆیەش دەبێت ئێمە پەنا بەرینە بەر پراگماتیك، چونکە سیمانتیك ناتوانێت واتای دورستی رستە لێکبداتەوە، بەڵکو واتای دورستی رستە تەنها لە ئاستی پراگماتیکدا لێکدەدرێتەوە، چونکە پشت بە دەوروبەر دەبەستێت.

ئەم تیۆرەی (کاتز و فۆدەر) هەر چەندە (شیکەرەوەیی و وردە *Decomposition*)، بەڵام سێ کەموکوڕی تیا بەدی دەکرێت:

١. دەوروبەر پشتگوێ خراوە کە واتای دورستی رستەی تیا دەردەکەوێ، چونکە هێز و ئاوازە و وەستان رۆڵی واتایی بەرچاویان هەیە.

٢. لە واقیعدا کەس نییە، کە هەموو یاساکانی ڕێزمانی جگە لە واتاییەکان بزانێت.

٣. زۆرشت هەیە لە ناو رستە سەپێنراوە و تیۆرەکە ئاماژەی بۆ ناکا وەك:

أ- منالەکە دایك و باوکی هەیە.

ب- منالەکە پارەی هەیە.

ت- منالەکە تۆپی کڕیوە.

پ- منالەکە یاری دەکات.

ج- ....هتد

دیسان لە سیمانتیکدا کێشەی ئێمە لە رستەیەکی وەك (منداڵەکە تۆپەکەی هەڵدا) دا نییە، بەڵکو دەمانەوێ بزانین ئایا چۆن واتا دەگوازرێتەوە واتە کاتێ دەڵێین (منداڵەکە تۆپەکەی هەڵدا) چ روودەدات و کەسی بەرامبەر چۆن لەم رستەیە دەگات،

هەر لەبەر ئەم هۆیانە و چەندین هۆی تر ئەوەی لە تیۆرەکەی ئەوان بە پەسندی مایەوە تەنها پەیوەندی چەمکی نێوان رستەکان بووکە بەشێك لە واتای رستەکان دەدات بە دەستەوە، جا هەرچەندە ئەم بۆچوونەی (کاتز و فۆدەر) وردبییەکی تەوای پێوەدیارە پرۆژەسازدان و کۆتی هەڵاوێرکردنیش زۆرجار ناتوانێ کێشەکان چارەسەر بکات، بۆیە دەبێت بڵێین کەواتای دروست و تەواوی رستە تەنها لە دەوروبەردا لێکدەدرێتەوە و هەر لێکدانەوەیەکی سیمانتیکی بۆ واتای رستە واتاکەی تەمومژاوییە و دەکەوێتە بە گریمانەکردن کە ئەگەری (راستی و ناراستی) تێدایە و دەبێ پەنا بەرینە بەر دەوروبەر بۆ راستی مەسەلەکە بەمەش لێکدانەوەی واتای رستە سنووری سیمانتیك دەبەزێنێت و دەچێتە ئاستی پراگماتیك.

ئەنجام:

١- بۆچوونی (کاتز و فۆدەر) بەرای من باشترین بۆچوونە بۆ لێکدانەوەی واتای رستە لە سنووری سیمانتیکدا، بەڵام ناشتوانێ سەرکەوتنێکی تەواو بەدەست بێنێ.

٢- ئەم تیۆرەی (کاتز و فۆدەر) سێ کەموکوری تیدا بەدی دەکرێت کە بریتین لە:

أ- دەوروبەر پشتگوێ خراوە کە واتای دورستی رستەی تیا دەردەکەوێ، چونکە هێز و ئاوازە و وەستان رۆڵی واتایی بەرچاویان هەیە.

ب- لە واقیعدا کەس نییە، کە هەموو یاساکانی رێزمانی جگە لە واتاییەکان بزانێت.

ت- زۆرشت هەیە لە ناو رستە سەپێنراوە و تیۆرەکە ئاماژەی بۆ ناکا.

٣- هەر لێکدانەوەیەکی سیمانتیکی بۆ واتای رستە واتاکەی تەم مژاوییە و دەکەوێتە بەر گریمانەکردن کە ئەگەری (راستی و ناراستی) تێدایە و دەبێ پەنا بەرینە بەر دەوروبەر بۆ راستی مەسەلەکە.

٤- بۆچوونەکەی (کاتز و فۆدەر) هەرچەندە وردبییەکی تەواوی پێوەدیارە، بەڵام (پرۆژە سازدان و (کۆتی هەڵاوێرکردن زۆرجار ناتوانن کێشەکان چارەسەر بکەن، بۆیە پێویستە واتای تەواوی رستە لە ئاستی پراگماتیکدا لێکبدرێتەوە.

٥- ئەوەی لە تیۆرەکەی کاتز و فۆدەر بە پەسندی مایەوە تەنها پەیوەندی چەمکی نێوان رستەکان بووکە بە رێژەیەك توانی تیایدا سەرکەوتوو بێت.

٦- سیمانتیك ناتوانێ واتای دورستی رستە لێکبداتەوە، بەڵکو دەبێت واتای رستە لە ئاستی پراگماتیکدا لێکبدرێتەوە، چونکە پشت بە دەوروبەر دەبەستێ.

پەراوێزەکان:

١. (طالب حسين: ١٩٩٨: ٥٨).

٢. (بالمر: ١٩٨١: ٥٠).

٣. سەرچاوەی پێشوو: ٥٨).

٤. (lyons:1977:176).

٥. (نورلهدی لوشن: ١٩٩٥: ٨٦).

٦. (سەلام ناوخۆش: ٢٠٠٥: ٦٣).

٧. (جۆن لاینز: ١٩٨٧: ١٦٦).

٨. (Leech:1975:327).

٩. (نورالهدی لوشن: ١٩٩٥: ٨٦).

١٠. (كلود جرمان وريمون روبلان: ٢٠٠٦: ١٧-٢١).

١١. سەرچاوەی پێشوو: ٢٠.

١٢. (احمد مختا عمر: ١٩٨٢: ٩٩).

١٣. (كلود جرمان وريمون روبلان: ٢٠٠٦: ١٧-٢١).

١٤. (شاهر الحسن: ٢٠٠١: ٩٠).

١٥. (كلود جرمان و ريمون روبلان: ١٩٩٤: ١١٢).

١٦. (جودپ جرين:١٩٩٣: ٨٦).

١٧. (احمد مختار عمر: ١٩٨٢: ١١٤).

١٨. (منقور عبد الجليل: ٢٠٠١: ٩٨).

١٩. (جودث جرين: ١٩٩٣: ٨٦).

٢٠. (بير جيرۆ : ١٩٩٢: ٤٢).

٢١. (بالمر: ١٩٨١: ٥٩).

٢٢. سەرچاوەی پێشوو: ٥٩.

٢٣. (Harthman: 1976:59).

٢٤. (fowlre: 981:10).

٢٥. (نعوم چومسكی: ١١٥-١٤٧-١٩٨٥:١٤٩).

٢٦. سەلام ناوخۆش: ٢٠٠٥: ٧٦.

٢٧. (وريا عمر امين: ١٩٩٥: ٦٦-٦٨).

٢٨. (تيرنس موروو....: ١٩٩٨: ١٨٦).

٢٩. محمد محوی: ٢٠٠١: ٢١٤.

٣٠. احمد مختار عمر: ١٩٨٢: ١١٦.

٣١. بالمر: ١٩٨١: ١٦١.

٣٢. جۆن لاينز: ١٩٨٧: ١٧٤.

٣٣. بالمر: ١٩٨١: ١٦٣.

٣٤. فيان سليمان: ٢٠٠١: ٩٥.

باسی سێیەم

واتای هاوڕێیەتی لە بواری ڕاگەیاندندا

سەرەتا:

واتای هاورێیەتی یەکێکە لەو حەوت جۆرەی (واتا) کە (لیچ) ئاماژەی بۆ کردووە و لە ئەنجامی بەیەکەوەهاتنی وشەکاندا پەیدا دەبێت، لە بواری ڕاگەیاندنیشدا بە دوو شێوە بەکاردێت بە پیادەکردنی هاورێیەتی و پیادەنەکردنی هەر ئەمەش وا لە زمانی ڕاگەیاندن دەکات، کە لە دوو ئاستدا لێکبدرێتەوە (سیمانتیك و پراگماتیك).

ئەم باسە تیشك دەخاتە سەر شیکردنەوەی هەندێ ڕستەی ڕۆژنامەکان ، بۆ ئەوەی بزانین تا چ ڕادەیەك واتای هاورێیەتی لە ڕاگەیاندندا پیادەکراوە. بەپێی ڕێبازی ڕۆنانکاری (دیسۆسێر) واتای هاورێیەتی دەستنیشان دەکات و بە پێی ڕێبازی ئەرکی شیکاریش لادانەکانی شیدەکاتەوە.

تەوەرەی یەکەم لایەنی تیۆری:

١. پەیوەندیی شوێنی:

ئەم پەیوەندییەی واتا بریتی دەبێت لە پەیوەندیی وشە بە وشەکانی پاشتر و پێشتری خۆی، بۆ نموونە: هەموو ئەو پەیوەندیانە دەگرێتەوە کە وشەی (سێو) لە بەکارهێنانەکانیدا دەیبەستێتەوە بە وشەکانی تر [١] لە ڕستەیەکی وەك:

ئازاد (سێو) ەکەی خوارد.

ئەم جۆرە واتایە دوو وشە یان زیاتر بەیەکەوە دەبەستێتەوە و لە ناوەوەی زماندا کاردەکات و واتای هەر وشەیەك دیارناکرێ تاکو وشەکانی دەوروبەری نەزاندرێ، چونکە وشەکانی دەوروبەر مانای تاکە وشەکە ڕوون دەکەنەوە و بە واتایەکی تر واتای فەرهەنگی هەر وشەیەك بەشێکە لە واتاکەی لە ناو ڕستەدا.

(سۆسێر) لەو باوەڕەدایە کە زمان پەیڕەوێکی پەیوەندییە، کە وشەکان بەیەکەوە دەبەستێتەوە و نرخی هەر وشەیەك لەو شوێنەدایە کە تیایدا بەکاردێت [٢]، هەر بۆیەش ئەم دوو ڕستەیەی خوارەوە نابنە هاوواتا:

- کاوە ئازادی بینی
- ئازاد کاوەی بینی

واتای وشە بریتییە لە ژمارەی بەکارهێنانەکانی [٣]، هەر بۆیەش هەندێ لە زمانەوانان لەو باوەڕەدان کە یەکەی سەرەکیی واتا ڕستەیە نەك وشە، چونکە واتاکەی ڕوونترە[٤]، وشە واتایەکی چەسپاوی نییە و بەگوێرەی شوێنەکەی دەگۆڕێت [٥].

کەواتە واتای ڕستە تەنها بە واتای وشەوە نەبەستراوەتەوە، بەڵکو بە هەموو ئەو واتایانەش بەستراونەتەوە کە لەگەڵی بەکاردێن [٦]. بەمەش شارەزای هەموو بەکارهێنانەکانی دەبین [٧] کە لە کۆمەڵدا باوە، بەم پێیە واتا لە کێشەی چەمك و وێنەی هۆشەکی و هەست و سۆزی کەس دوور دەخاتەوە کە سنووردار نەبوون و واتایان لە ئەڵقەیەکی بەتاڵ دەسووڕاندەوە. بەمەش لێکۆڵینەوەکانی واتاسازیان بەرەو بابەتی برد، چونکە لە سنووری زمانەوانی دەرناچێت.

دەرکەوتنی وشە لە هەر ڕستەیەکدا دەبێت دوو جۆرە پەیوەندی ڕەچاو بکرێت:

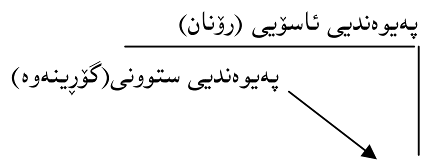

أ– پەیوەندی ستوونی:

پەیوەندیی وشەسازی نێوان وشەکان دەگرێتەوە، واتە لە جیاتی دانان یان گۆڕینەوەی وشەیەك بە وشەیەکی تری هاوئەرك لە تەوەرەی ستوونی بێ ئەوەی کار لە پەیوەندی ئاسۆیی ڕستەکان بکات و هەڵبژاردنیش لە دەست کارەکەیە .

ب– پەیوەندی ئاسۆیی:

پەیوەندی گونجان و نەگونجان لە نێوان وشەکان لە سنووری ڕستە و گرێدا دەگرێتەوە، کۆتی هەڵبژاردن و هاورێیەتی لە دەست وشە بە دەسەڵاتەکەیە لە ڕستەدا کە (کار)ە، واتە پەیوەندی (بکەر – کار) و (بەرکار-کار)[٨] .

وشەیەك هەڵدەبژێرێت، كە لەگەڵیدا گونجاو تەبا بێت.[9]

بۆ نموونە رستەیەكی وەك:

بەفر سپییە

لەتەوەرەی ستوونیدا دەتوانین وشەی (بەفر) بە چەند وشەیەكی تر بگۆڕینەوە و بڵێین:

شەكر سپییە

كاغەز سپییە

ماست سپییە

.................هتد

وە لە تەوەرەی ئاسۆیشدا بڵێین:

بەفر دەبارێت.

بەفر سەرما دەكوژێت.

بەفر لەگەڵ دۆشاودا دەخورێت.

................هتد

لەم پەیوەندییەدا هەموو ئەو هێمایانە پەیڕەوێك دورست دەكەن بەهای هەر هێمایەك لە پەیوەندی نێوان هێماكاندا هاتووە [10].

٢. واتای هاوڕێیەتی: (collocation meaning)

بەدواداهاتنی وشە لە سنووری رستە بەپێی سیستەمێكی دیاریكراو پێی دەگوترێت هاوڕێیەتی[11]، لە ئەنجامی بەیەكەوە هاتنی زۆرەوە و دووبارەبوونەوە واتایەك پەیدادەكات پێی دەڵێن واتای هاوڕێیەتی، ئەم جۆرە واتایە پەیوەندییەكی شوێنی ئاسۆییە لە ئەنجامی هاوبەشی كردنی وشەیەك لەگەڵ چەند وشەیەكی تر پەیدای دەكات[12]، هاوڕێیەتی، واتە پەیوەندی بەیەكەوەهاتنی وشەیەك لەگەڵ وشەیەكی تر [13]، و ئەو واتایەیە كە وشە بە هۆی هەڵسوكەوت و هاتنی لەگەڵ

وشەی تردا پەیدای دەكات [14]، لەسەر بنەمای پەیوەندی وشەیی كار دەكات [15]. بۆ نموونە هەردوو وشەی (چاك و باش) لە هاوواتا دەچن بەڵام لە واتای هاوڕێییەتیدا لە یەكتریدا جیان وەك:

١. بەیانیت باش

٢. بەیانیت چاك

لێرەدا دەبینین رستەی دووەم نائاساییی واتایی دروست كردووە، چونكە بەكارنایەت. (بەیانی) هاوڕێیەتی لەگەڵ (باش) زیاترە نەك (چاك) هەر ئەم هاوڕێیەتییەشە دەبێتە كۆت لەبەر دەم نەبوونی هاوواتیی تەواو.

ئەم جۆرە واتایە لە سنووری فرێز و رستەدا هەستی پێدەكرێت و بنچینەكی زانستیانەی هەیە [16]، چونكە دوورە لە داب و رەوشتی كۆمەڵگا و باری دەروونی كەسی.

٣. كۆتی هاوڕێیەتی:

هاوڕێیەتی، واتە پەیوەندیی ئاسایی وشەیەك بە هەندێ وشەی تر لە ناو رستەیەكدا، هەندی دەستوور و یاسا دەگرێتەوە كە لەسەری رێككەوتووین لە بەكارهێنانی وشەكاندا [17]، پەیوەندیی هاوڕێیەتیی نێوان وشەكانی زمان پلەدارە هەندێ وشە هەن رادەی بەكارهێنانیان بەرزە و هەندێكی تر نزمە، لێرەدا كەرەسەی بە دەسەڵات بە تەواوی زاڵە بەسەر كەرەسە بێدەسەڵاتەكەدا، لە هەر شوێنكدا بێت ئەوا بە دوای خۆی رایدەكێشێت، ئەم راكێشانەش پێی دەڵێن (كۆتی هاوڕێیەتی) بۆ نموونە:

- كوڕەكە (شیر ، ئاو، چای ، شەربەت ، ....) دەخواتەوە.
- كوڕەكە (نان ، سێو ، گۆشت ، ماسی، ......) دەخوات [18] .

جا بۆ ئەوەی قسەکانمان شێوەی نموونەیی وەربگرێت پێویستە بنەماکانی هاریکاریی (گرایس) پەیڕەوبکرێت، کە بریتییە لە چوار بنەما وەك: (چەندێتی و چۆنیەتی و، گونجان، شێواز)[19].

٤. واتای هاورێیەتی و نائاسایی واتا:

رستەسازی پەیوەندیی هێمایە بە هێما [20]، کاتێك وشە لێکدراوەکانی سنووری رستە رستەیەکی پەسندیان داینیێ، ئەوا پێی دەوترێت (ئاسایی واتا) کە لەسەر دوو بنەما کار دەکات (رێزمانی رستە و پەسندی واتا)[21] و بەشێك لە واتای رستە لە رۆنانی سینتاکسی دایە [22] و بەزاندنی پەیوەندیی ئاسۆیی لە سنووری رستەدا، واتە بەزاندنی هاورێیەتی ئەوا نائاسایی واتا دێنێتەکایەوە کە لە رووی واتاوە پەسند نییە، چونکە وشەکان مەرجی رێکەوتنیان تیادا نییە، بەمەش شیکردنەوەی واتاکەی پابەند دەبێت بە واتای دەربراوی قسەکەر نەك واتای رووتی وشەکان.[23] و شیکردنەوەی دەکەوێتە ئەستۆی (پراگماتیك)ەوە نائاسایی واتاش دوو جۆرە[24]:

١. هەڵئاوسانی واتایی[25] :

لە ئەنجامی ئەوە دروست دەبێت، کە کەرەسەکان واتای دووبارەیان تێدا بێت وەك:

بەفرێکی سارد و سپی باری.

ئەم رستەیە واتای زیادە و هەڵئاوسانی واتایی تیادا بەدی دەکرێت، چونکە بەفر خۆی سیمای (ساردی و سپی) لەگەڵدایە و پێویست ناکات باس بکرێت و لادانیشی هیچ واتا ناگۆڕێت ئەگەر بڵێین:

- بەفر باری.

٢. پێکدادانی واتایی:

هێنانەوەی دوو وشەیە کە لە هەندێ سیمادا دژ یەك دەوەستن بۆ واتایەکی تر و دەبێتە سێ جۆر:

أ- ناتەبایی:

هەڵبژاردنێکی هەڵەی وشە هاوواتاکانە، کە لەگەڵ وشەکە بەتەواوی ناگونجێ وەك:

★ شەو چاك.

ب- دژەرۆیی:

پلەی ناتەبایی زیاترە و لە ئەنجامی بەیەکەوەهاتنی دوو وشەی دژیەك دروست دەبێت وەك:

★ لاوە پیرەکان هاتن.

ت- نەگونجان

بەرزترین پلەی بەیەکدادانی واتاییە، چونکە زۆر بەزەحمەت وەرگر پەیوەندیی واتایی بۆ دەدۆزرێتەوە وەك:

★ کچەکە ژنی پیاوێکی رەبەنە.

تەوەرەی دووەم: لایەنی پراکتیکی:

واتای هاورێیەتی لە بواری راگەیاندندا:

زمانی راگەیاندن لەسەر بنەمای واتای هاورێیەتی کاردەکات، چونکە زمانی راگەیاندن دەبێت زمانێکی سادە و ساکار بێت و پێویستی بە لێکدانەوەی قووڵ نەبێت تا زۆرترین کەس لە چینی خوێندەوار تێی بگات و ئەرك نەخاتە سەر خوێنەر، لە بواری راگەیاندنیشدا بە دوو شێوە دێتە بەرچاو .

١. پیادەکردنی واتای هاورێیەتی لە بواری راگەیاندندا

مەبەستمان لە پیادەکردنی واتای هاورێیەتی و نەبەزاندنی بەندە بە گونجانی وشەکان لە سنووری رستەدا لەگەڵ یەکتر و دەبێت پێویستییەکانی کارەکە وەك (بکەر) و (بەرکار) پێوانە بکرێت لەگەڵ کارەکە و بگونجێت و بابەتی و راست بێت[٢٦]، ئەرکی رۆژنامەنووسی رەسەن ئەوەیە، کە وشەی گونجاو لە شوێنی گونجاو بەکاربێنێت و رستەکان کورت بن و دەستەواژەکان تێکچرژاو نەبن، بۆ ئەوەی بەرامبەرەکەی بە ئاسانترین شێوە تێبگەیەنێت.
ئەوەتا ئەم رستانەی خوارەوە کەرەستە پێویستییەکانی کارەکانیان هەمووی گونجاون. لەگەڵ کارەکانیاندا، بەمەش واتاکانیان راستەوخۆ دەگەیەنرێت:

- سەد ماڵە کوردی سووریا ئاوارەی زەمار بوون.
  (خەبات ل/ ١ ژ/١٤٣٥ لە ٢٠٠٤/٥/١٢)
- پوچەڵکردنەوەی چەند بۆمبێك لە قوتابخانەکانی بەغدا.
  (جەماوەر ل/١ ژ/٥٣ لە ٢٠٠٣/١١/٣)
- تیرۆرستان هەرەشەی کوشتن لە قوتابیانی کچ دەکەن.
  (باسەرە ل/١ ژ/٢٨ لە ٥ ت٢ ٢٠٠٣)
- بەرزبوونەوەی پلەی گەرمای زەوی زیان بە زەریاکان دەگەیەنێت.
  (یەکگرتوو ل/٨ ژ/٢٧٣ لە ٢٠٠/١/٢٨)

- وەزارەتی مافی مرۆڤی عێراقی کۆنگرەیەك سازدەکات.
  (دەنگی میللەت ل/١ ژ/١٥٣ لە ٢٠٠٣/٣/١)

٢. پیادەنەکردنی واتای هاورێیەتی لە بواری راگەیاندندا:

یەکێ لە ئەرکەکانی زمان ئەرکی هەست وروژاندنە بەتایبەتیش زمانی راگەیاندن، جا زۆرجار رۆژنامەکان بۆ ئەوەی زیاتر خوێنەر بۆ خۆیان رابکێشن هەستیان دەوروژێنن کە لەسەر بنەمای پیادەنەکردنی واتای هاورێیەتی دەبێت بە نەگونجانی کەسەکانی ناو رستە لەگەڵ یەکتردا، هەروەك ئەم نموونانەی خوارەوە (بکەر) و (بەرکار)ەکان پلەی هاورێیەتی و بەیەکەوەهاتنیان لەگەڵ کارەکانیاندا (سفرە) لە روانگەی واتای سیمانتیك یەوە، هەربۆیەش دەبێ ئەم رستانە لێکدانەوەی قووڵیان بۆ بکرێت، چونکە لە قسەی ئاسایی ناکات، بۆ ئەم مەبەستە گوێگر قورساییەکی زۆری دەکەوێتە سەر تا لە مەبەست دەگات ئەویش دەبێت لە رێگای (پراگماتیك)ەوە لێکدانەوەی بۆ بکرێت وەك:

- ئەو وڵاتە جوانەی خۆر لێی زیزە.
  (برایەتی ل/١٠ ژ/٣١٨٣ لە ٢٠٠/٩/١٦)

ئەگەر بێتوو سەیری (کار)ی ئەم رستەیە بکەین کە (زیزبوون)ە دەبینین (کار)ێکی (تێنەپەر)ە و پێویستی بە (بکەر)ێکی زیندوو هەیە، بەڵام وڵاتێکی وەك: (فلەندا) دەبینین زیندوو نییە بۆیە ناگونجێت.

- هەموو شتێکی جوان لە شیعردا دەبینم.
  (برایەتی ل/١٢ ژ/ ٣٠٩٩ لە ٢٠٠/٥/٢٨)

ئەم رستەیە کە (کار)ەکەی (بینین)ە و (بکەر)ەکەی (من)ە و (بەرکارە ناراستەوخۆ) یەکەی (لەشیعر)ە لەم رستەیەدا (کار)ەکە لەگەڵ (بکەر)دا دەگونجێت، بەڵام لەگەڵ (بەرکارە ناراستەخۆ) کە ناگونجێ، چونکە مرۆڤ توانای بینینی شتی هەیە لە هەندێ شت کە توانای دانەوەی وێنەیان هەیە وەك (ئاوێنە)، جا لەبەر ئەوەی (شیعر) توانای دانەوەی وێنەی نییە بۆیە بە نەگونجاو دادەنرێت.

- به هیوای کۆمپانیایەکی سینەمایە و راوە جنۆکەش دەکات.

(میدیا ل/٨ ژ/٩٥ لە ٢٠٠١/٥/١٦)

کاری ئەم رستەیە (راوکردن)ە و (بکەر)ەکەی کەسی سێیەمی تاکە (ئەو) (بەرکار)ەکەش (جنۆکە)یە کە شتێکی میتافیزیکییە و بەردەست و بەرچاو نییە. تاکو ئێستاش ئەو راوکردنانەی کە زانراو و باون بریتین لە (راوە مامز و کەروێشك و کەو و کۆتر و ریشۆڵە و هتد...) کەواتە (بەرکار) ەکە لەگەڵ (کار)ەکە نەگونجاوە، چونکە شتێکە بەر چاو نییە.

- رۆشنبیرانی عەرەب لە گوێی گادا نووستوون.

(باسەرە ل/٣ ژ/٢٠ لە ٢٠٠٣/٩/١٠)

کاری ئەم رستەیە (نووستن)ە، (بکەر)ەکەش (رۆشنبیرانی عەرەب)ن، واتە (ئەوان) لێرەدا (بکەر) لەگەڵ (کار)دا گونجاوە، بەڵام لەگەڵ (ئاوەڵکاری شوێن) کە دەکاتە (گوێی گا) نەگونجاوە، چونکە شوێنێکی بچووك جێگای ئەوەندە کەسەی تیا نابێتەوە.

- رۆژنامەکان سوعاد حوسنیان کوشت.

(میدیا ل/١٢ ژ/١٠١ لە ٢٠٠١/٨/١)

کاری ئەم رستەیە (کوشتن)ە و (بکەر)ەکەی (رۆژنامەکان)ە و (بەرکار)ەکەی (سوعاد حوسنییە) لەم رستەیەدا (کار)ەکە لەگەڵ (بکەر) دا ناگونجێت، چونکە (کار)ی (کوشتن) بە (بکەر) ێکی زیندوو دەکرێت نەك (رۆژنامە).

- کورێکی حەوت ساڵان منداڵی دەبێ.

(ئەمرۆ ل/ ١ ژ/٢٩ لە ٢٠٠٣/٨/٢٠)

(کار)ی ئەم رستەیە (منداڵبوون)ە، کە (کار) ێکی تێنەپەڕە و تەنها (بکەر)ی دەوێت کە (کورێکی حەوت ساڵانە) و هەروەك باوە (کار) ی (منداڵبوون) لەگەڵ (ئافرەت)دا دەگونجێت، بۆیە ئەم رستەیەش بنەمای هاورێیەتی بەزاندووە.

ئەنجام:

١. واتای هاورێیەتی واتایەکی شوێنی ئاسۆییە و لە ئەنجامی بەیەکەوەهاتنی و هەڵسوکەوتی لەگەڵ وشەی تردا دروست دەبێت و لە سنووری فرێز و رستەدا هەستی پێدەکرێت. هۆکارێکە بۆ نەبوونی هاوواتایی تەواو.

٢. پەیوەندیی هاورێیەتی نێوان وشەکانی زمان پلەدارە هەندێ وشە هەن رادەی بەکارهێنانیان بەرزە و هەندێکی تر نزمە، لێرەدا کەرەسەی بە دەسەڵات بە تەواوی زاڵە بەسەر کەرەسە بێدەسەڵاتەکەدا، لەهەر شوێنێك دابێت ئەوا بە دوای خۆی رایدەکێشێت، ئەم راکێشانەش پێی دەڵێین (کۆتی هاورێیەتی).

٣. کاتێك وشە لێکدراوەکانی سنووری رستە رستەیەکی پەسندیان داینێ، واتە لە رووی هاورێیەتی و بەیەکەوە هاتن پەسند بوون ئەوا پێی دەوترێت (ئاسایی واتا) کە لەسەر دوو بنەما کار دەکات: (رێزمانی رستە و پەسندی واتا) و بەشێك لە واتای رستە لە رۆنانی سینتاکسیدایە و بەزاندنی پەیوەندیی ئاسۆیی لە سنووری رستەدا ئەوا (نائاسایی واتا) دێنێتە کایەوە کە لە رووی واتاوە پەسند نییە، چونکە وشەکان مەرجی رێکەوتنیان تیادا نییە و شیکردنەوەی واتاکەی پابەند دەبێت بە واتای دەربراوی قسەکەر نەك واتای رووتی وشەکان و دەکەوێتە ئەستۆی (پراگماتیك).

٤. زمانی راگەیاندن بە شێوەیەکی گشتی لەسەر بنەمای واتای هاورێیەتی کاردەکات، چونکە زمانی راگەیاندن دەبێت زمانێکی سادە و ساکار بێت و پێویستی بە لێکدانەوەی قووڵ نەبێت تا زۆرترین کەس لە چینی خوێندەوار تێی بگات و ئەرك نەخاتە سەر خوێنەر، ئەمەش بەوە دەبێت، کە وشەی گونجاو لە شوێنی گونجاو بەکاربێنێت.

٥. یەکێ لە ئەرکەکانی زمان ئەرکی هەست وروژاندنە بەتایبەتیش زمانی راگەیاندن، جا زۆرجار رۆژنامەکان بۆ ئەوەی زیاتر خوێنەر بۆ خۆیان رابکێشن هەستیان دەوروژێنن کە لەسەر بنەمای پیادەنەکردنی واتای هاورێیەتی دەبێت بە نەگونجانی کەسەکانی ناو رستە کە زیاتر لە سەردێرەکان پیادە دەکرێت. بۆ ئەم مەبەستەش دەبێ ئەم رستانە لێکدانەوەی قووڵییان بۆ بکرێت، چونکە لە قسەی ئاسایی ناکات بەمەش گوێگر قورساییەکی زۆری دەکەوێتە سەر تا لە مەبەست دەگات، ئەویش دەبێت لە رێگای (پراگماتیك)ەوە لێکدانەوە بۆ بکرێت.

پەراوێزەکـــان:

(١)jean action: 1993: 81.

(٢) وفاو محمد كامل: ١٩٩٧: ٢٢٦.

(٣) كلود جرمان و ريمون روبلان: ١٩٩٤: ٤٦.

(٤) بالمر: ١٩٨١: ٢٦.

(٥) لاينز: ١٩٦٨: ١٤.

(٦) ميشال زكريا: ١٩٨٣: ٢١١.

(٧) عزمي اسلام: ١٩٨٥: ٦٦.

(٨) سەلام ناوخۆش: ٢٠٠٥: ٣٤.

(٩) عبدالقادر هني: ١٩٩٧: ٢٤٠.

(١٠) محمد معروف فتاح: ١٩٨٥: ٤٧.

(١١) محمد على الخولي: ١٩٨٢: ٤٦.

(١٢) leech ١٩٢٤:٢٠: .

(١٣) محمد محمد يونس: ١٩٩٣: ١٠٣.

(١٤) محمد معروف فتاح: ١٩٩٠: ١٩١.

(١٥) احمد مختار عمر: ١٩٨٢: ٤١.

(١٦) بێخاڵ عبدالله سعيد: ١٩٨٩: ١٩.

(١٧) طالب حسين على: ٢٠٠٥: ٢١٠.

(١٨) لاينز: ١٩٦٨: ٤٠.

(١٩) Lievinson: 1997:126.

(٢٠) ميلكا اڤيتچ: ١٩٩٦: ٣٥٢.

(٢١) جون لاينز: ١٩٨٧: ١٣٢.

(٢٢) جوليا اس فالك: ١٣٧٧: ٣٤٩.

(٢٣) jean stilweell: 1999:4.

(٢٤) ڤيان سليمان حاجی: ٢٠٠١: ٩٧.

(٢٥) مامۆستا فيان سلێمان حاجی ئەم زانياريانەی لە موحازەراتی بەرێز پ.د.محمد معروف فتاح وەرگرتووە.

(٢٦) نوال محمد عطية : ١٩٧٣: ٨٧.

باسی چوارەم

واتای ڕەنگدانەوە لە زمانی کوردیدا

سەرەتا:

وتای ڕەنگدانەوە تایبەتمەندییەکی زەقی زمان و زمانی شیعرە، کە شاعیرانی (داشۆرین) بەکاری دەهێنن، وەك شێخ ڕەزای تاڵەبانی کە شاعیرێکی بێوێنەی کوردە لەم بوارەدا، کە تاکو ئێستا لە ئاستی سیمانتیکدا لێکۆڵینەوەی لەسەر نەکراوە، هەڵبژاردنی ئەم بابەتە لەلایەن توێژەرەوە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە تاکو ئێستا لێکۆڵێنەوەیەکی سەربەخۆ لەسەر ئەم جۆرە واتایە نەکراوە کە باس لە وشە تابۆکان دەکات بە مەبەست و بێ مەبەست لە ئاخاوتنی ڕۆژانە بەکار دەهێنرێت. باسەکە لە ڕێگای شیکردنەوەی وشە هاوبێژەکان لە ئاخاوتن واتای ڕەنگدانەوە دەستنیشان دەکات، کە ئەو وشانە دەگرێتەوە کە یەکێ لە واتا بەکارهێنراوەکانی تابۆن و کەم بەکاردەهێنرێت.

١. چەمکی واتـــــــا:

بەرای هەندێ لە زمانەوانانی وەك (سۆسێر و ئۆڵمان) واتا بریتییە لە پەیوەندی نێوان (ناو ، ناولێنراو) کە بە هێما دەنوێنرێ:

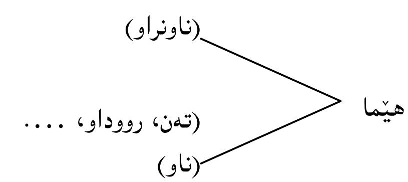

(هێما) ئەو نیشانانەیە کە مرۆڤ بۆ لە یەکتر گەیشتن یان وەك چەکێك بۆ بیرکردنەوە بە کاریان دێنێ.

(واتا) بۆچوونێکە بە بە هێما بەستراوە و کۆمەڵ بەکاریدێنێت

ئەم دوو ڕووەی هێما پەیوەندییەکی لەخۆوە بەیەکەوەیان دەبەستێتەوە کە (ئۆگدن و ریچادس) لە سێگۆشەی ((بیر)، (هێما) و (تەن) [1] دا خستیانەڕوو.

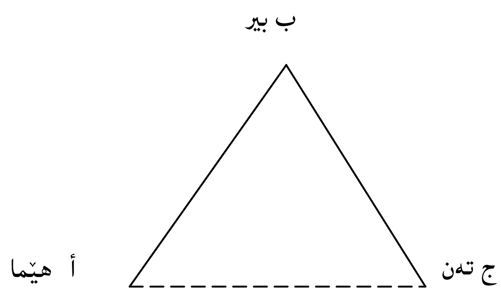

فۆرم (هێما): زنجیرە دەنگێکی ڕێکخراوە، کە وشە پێکدێنێت.

بیر: واتە ناوەڕۆك وەك (چەمك، وێنە و بۆچوون،....)

تەن: واتە شتی دەرەوە وەك: (کەس، شت، ڕووداو....)

خاڵی گرنگ لەم سێگۆشەیەدا ئەوەیە، کە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆ لە نێوان (هێما و تەن) نییە.

٢. جۆرەکانی واتا:

جۆرەکان واتا بە چەند شێوەیەك دابەشکراوە ئەوەی پەیوەندی بە باسەکەی ئێمەوە هەبێت دابەشکردنەکەی (لیچ)ە، کە حەوت جۆرە واتا جیا دەکاتەوە:

١. واتای فەرهەنگی:

گرنگترین جۆری واتایەو نەگۆرە و بەشێکە لە واتای فەرهەنگی وشە و لە شێوەی سیمای جیاکەرەوە خۆی دەنوێنێ وەك:

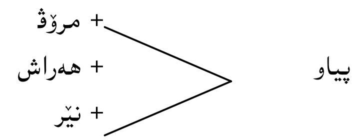

٢. واتای بارکراو

هەموو ئەو واتا زیادانە دەگرێتەوە، کە دەخرێتە سەر واتا فەرهەنگییەکە کە واتایەکی بگۆرە و پلەی پێوانی کەم و زیادی هەیە. چەند جۆرێکە وەك:

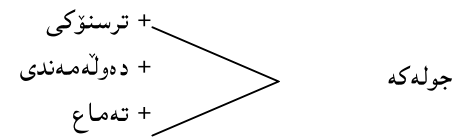

٣. واتای شێوازی:

هەموو ئەو واتایانە دەگرێتەوە کە زانیاریمان دەربارەی قسەکەر دەداتێ لە پلەی خوێندەواری و ئیش و کاری و دیالێکتەکەی و....هتد وەك:

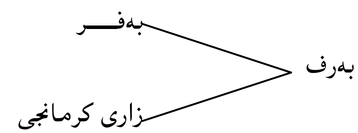

٤. واتای دەروونی:

ئەم جۆرە واتایە هەست و سۆزی قسەکەر دەردەبڕێ بۆ سەرسەرمان و نارەزایی...هتد و بەزۆری واتای هۆشەکی تێکەڵە وەك:

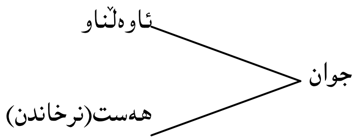

٥. واتای رەنگدانەوە:

ئەم جۆرە واتایە لە فرەواتا و هاوبێژدا دەبێت، کە یەکێ لە واتاکانی قەدەغە و تابۆیە.

٦. واتای هاورێیەتی:

بە پەیوەندی لە گەڵ وشەی تردا دێت و هاورێیەتییەك دروست دەبێت لە نێوان دوو وشەکە و یەکیان ئەوی تر رادەکێشێ، بۆ نموونە وشەی (کاڵ) لە ئەنجامی بەکارهاتنی زۆر لەگەڵ (رەنگ، چاو، چا) ئەوا هاوڕێیەتییەکیان پەیداکردووە.

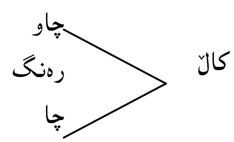

٧. واتای بابەتی :

پەیوەندی بە رێکخستنی رستەو بە لوتکەکردنەوە هەیە بەگوێرەی مەبەست و گرنگی هەریەکەیان بۆ بارێك یان کاتێك دەبێت وەك:

- کەرەکە کەپرەکەی خست
- کەپرەکە کەرەکەی خست
- کەپرەکە کەوت

هەندێ جاریش لە سنووری یەك رستەدا بە هۆی هێزەوە مەبەست جەختی لەسەر دەکرێ[٢]

٣. لێڵ واتای وشە:

لێڵ واتایی لە سنووری وشەدا ئەوەیە کە وشەیەك یان مۆرفیمێك بە تەنها ببیسترێ یان بخوێندرێتەوە گوێگر یان خوێنەر بە زیاتر لە مانایەك تێی بگات[٣]. ئەمەش پەیوەندی بە بەکارهێنانی وشەوە هەیە تا وشەیەك زیاتر بەکار بێت ئەگەری ئەوەی زیاترە ببێتە وشەی فرەواتا و هاوبێژ ئەمەش دەبێتە دوو جۆر:

١. فرەواتا:

وشەیەکە زیاتر لە واتایەکی هەیە، بەڵام واتاکانیان لە بنجەوە لە یەك نزیکن و بەیەك وشە لە فەرهەنگدا دەنووسرێن[٤] وەك:

رۆژ (١) (رۆژەکانی هەفتە)

رۆژ (٢) (خۆر)

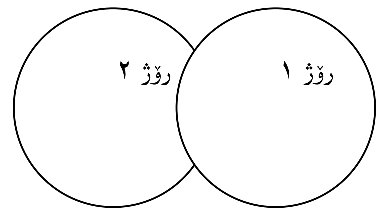

٢. هاوبێژی:

ئەم وشانە دەگرێتەوە کە واتاکانیان لە یەکدوورن وەك:

مار(١) (ماڵ)

مار(٢) (مار)

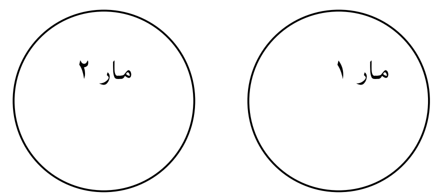

ئەمیش دەبێتە سێ جۆر:

أ- هاوپیت:

بەو وشانە دەگوترێت کە لە نووسیندا یەکن، بەڵام لە گۆکردندا جیاوازن بۆ ئەم مەبەستەش هێز رۆڵێکی سەرەکی هەیە وەك:

دوو روو(١) (منافق)

دوو روو(٢) (وجهان)

ب- هاودەنگ:

ئەم وشانە دەگرێتەوە کە لە گۆکردندا لە یەك دەچن، بەڵام لە نووسیند جیاوازن کە لە زمانی کوردیدا نییە وەك:

(see (1)) بینین

(sea) (2) رووبار

ج- هاوبێژی تەواو:

وشەیەکە چەند مانایەك دەدات، بەڵام واتاکانیان لەیەك دوورن[٥] وەك:

ئازار (١) (مانگی مارت).

ئازار(٢) (ئێش و ژان).

٤. واتای رەنگدانەوە:

ئەم جۆرە واتایە لە بارێکدا دێت، کە وشەکە دوانی بێت یا زیاتر و جگە لە واتا فەرهەنگییەکەی واتایەکی تر بێنێتەوەیاد، کە تابۆ و قەدەغەکراوبن و هەندێ کردەی فسیۆلۆجی سێکسی بێنێتەوە یاد، هەندێجار بەمەبەستە و زۆرجاریش ئەم وشانە بێ مەبەست و بێ گوناهن[٦].

واتا فەرهەنگییەکەی ئەم جۆرە واتایە بڵاوترە، بەڵام لەگەڵ ئەوەش (گوێگر) هەست بە واتا شاراوە و تابۆکەی دەکات [٧]. ئەمەش وای کردووە، کە بەکارهێنانێکی کەمیان هەبێت و لە زمانی کوردیش لەبەر رەچاوکردنی باری کۆمەڵایەتی و کەسی و نەوروژاندنی بەرامبەرەکەی مرۆڤ زۆر لە رووی نایەت بەکاریان بێنێ و ئەگەر بەکاریشی بێنێت ئەوا هەندێ دەستەواژەی وەك (بلا معنی) (عەیب نەبی))تەشبیە نەبی (...هتد لەگەڵ بەکادێنێت، یان بە زمانێکی وەك عەرەبی دەگوترێت، بۆ نموونە بە ئەندانی زاوزێی نێرینە دەگوترێت (زەکەر).

(بلۆم فێلد) باوەڕی وایە لەبەر ئاشنایی یەکێك لە واتاکانی وشەکە لەگەڵ وشە قەدەغەکراوەکان وایلێدێت وشە ئاساییەکەش لە ناو بچێت.

بۆ نموونە وشەیەکی وەك (زێ) دوو واتای هەیە:

زێ(١) رووباری گەورە (واتای ئاسایی)

زێ (٢) زێی مێیینە (واتای قەدەغەکراو)

ئۆڵمان ئەم جۆرە واتایەی کردووە بە بە سێ بەشەوە:

١. کارتێکردنی دەنگی کە دەبێتە دوو جۆر:

أ- کارتێکردنی راستەوخۆ:

ئەو وشە لێکدراوانە دەگرێتەوە کە لە دەنگە سروشتییەکان وەرگیراون وەك: قارە قار، تەقە تەق، گڤەگڤ..........هتد.

ب- کارتێکردنی ناراستەوخۆ:

ئەو نیشانە و هێمایانە دەگرێتەوە، کە لە بواری ماتماتیکدا بەکاردەهێنرێت وەك:

٢. کارتێکردنی رێزمانی:

پەیوەندی بە وشە دارێژراو و لێکدراوەکان هەیە وەك:

أ- دارێژراو:

وەك: نووسەر،..........

ب- لێکدراو:

وەك: گەردەن بلوور..........

٣. کارتێکردنی واتایی:

کە لە ئەنجامی گواستنەوەی واتای وشە مەجا ییەکانەوە دەبێت کە لە رووی ئەرك یان شێوە لێکچوونێك بەدی دەکرێت [٨]:

أ- لێکچوون لە ئەرك:

وەك: ددانی مشار، باڵی فرۆکە، پشتی دەرگا، .....هتد.

ب- لێکچوونی شێوە:

وەك: سەری مەنجەڵ، رووی مێز، قاچی کورسی، ...هتد. بۆ نموونە (ملی شووشە) لە هێماکاری هاتوچۆدا شۆفێری ئۆتۆمۆبیل لەوە تێدەگات کە رێگاکە تەسك دەبێتەوە: لە ئەنجامی ئەو لێکچوونەی کە لە نێوان ملی مرۆڤ و شووشەدا هەیە.

٥. سەرچاوەی واتای رەنگدانەوە:

بۆ هاتنە کایەی واتای رەنگدانەوە چەند هۆکارێك هەیە و گرنگەکانی ئەمانەن:

١. بوونی چەند زارێك لە زمانی کوردی و کە بەرێکەوت بوونەتە هاوبێژ و کە یەکێ لەواتاکانیش تابۆبن وەك:

دان (١) (دانی سێکسی)

دان (٢) (ددان)

٢. بە تێپەربوونی کات هەندێ وشە لە یەك دوورکەوتوونەتەوەو بوونەتە هاوبێژ. وەك:

دڵگیر(١) (دڵگرتن).

دڵگیر(٢) (دڵفرێن)

٣. دابرانی دوو وشە یا زیاتر بەسەر شتی جیاواز و بە رێکەوت شێوەی دەربڕینیان وەك یەك بێت وەك:

گا(١) (گاجووت)

گا(٢) (سێکسی)

گا(٣) (پاشگر) وەك: سەیرانگا

٤. بوونی هەندێ وشەی لە زمانی بێگانە کە گۆکردنیان لەگەڵ وشە کوردییەکە وەك یەك بێت. وەك:

(کێر)(chair)(کورسی)

(کێر) (ئەندامی زاوزێی نێرینە)

سوانی هەندێ دەنگ لە زارێك لە زارەکان رێکەوتنیان بە وشەیەکی تابۆ لە زارێکی تر [٩]. بۆ نموونە، سوانی فۆنیمی (د) لە وشەی (سەد) لە زاری (سلێمانی) و بوونی بە (سە) کە لە زاری هەولێر بەرامبەر بە (سەگ)ە.

سە(١) (ژمارە سەد)

سە(٢) (سەگ)

واتای رەنگدانەوە لە شیعرەکانی شێخ رەزای تاڵەبانی

شعر بەرهەمێکی ئەدەبییەو لە رێگای دەستتێوەردان لە جیهانی واتاوە دەخوازرێ و لەسەر بنەمای یاری ناوەکی بەندە کە بریتین لە (لێکچواندن و خوازە و خواستن و درکە و رەگەزدۆزی [١٠]........هتد .

ئەوەی پەیوەندی بە باسەکەی ئێمەوە هەبێت وشە (هاوبێژ)ەکانە لە رێگای هونەرەکانی رەوانبێژی دەچێتە ناو زمانی شیعرەوە و لەگەڵ واتای رەنگدانەوە یەك دەگرێتەوە کە وشەیەك دەخوازرێ بۆ واتایەکی تر و دەبێتە هۆی لێل واتایی و دوو دڵی و دوو مەبەست[١١] یەك (ئاشکراو) ئەویتر(شاراوە). هەروەك (نالی) ی دەڵێت:

نەزمی(نالی) میسلی ئاو و ئاییـنەی رەنگی نییە

دوورووە بۆ سەیری خاتر یەك خەفی، یەك ئاشکار

وشە (هاوبێژ)ەکان لە زمانی شعردا جێگای گرنگی شاعیرن و نرخێکی زۆری هەیە بۆ یاریکردن بە وشە لە رێگای واتا جیاوازەکانی بەتایبەتیش واتای (رەنگدانەوە) [١٢] و بە تایبەتیتریش بۆ کەسێکی بلیمەتی وەك (شێخ رەزا) نرخێکی زیاتری هەیە، چونکە ئەم وشانە زەوقی ئەدەبی زیاتر دەکەن و کاریگەرییەکی تەلیسماوی دەکەنە سەر گوێگر و ویژدانیان دەئاخێوێت بەتایبەتیش ئەگەر ئەم وشانە لە شوێنی گونجاو وە دابنرێت [١٣].

ئەنجام:

١. واتای رەنگدانەوە جۆرێکە لە و واتایەی کە لە وشەی هاوبێژ دا بەدی دەکرێت و واتایەکی ئاسایی و واتایەکی (تابۆ) ی هەیە لەبەر پەیوەندی بە کردەی سێکسی.

٢. واتای رەنگدانەوە لە زیاتر لە شیعری هەجوودا بەدیدەکرێت و شێخ رەزاش پێشەنگی ئەم هونەرەی شیعرە.

٣. واتای رەنگدانەوە بە شێوەی ناراستەوخۆ، بەمەبەستی وروژاندنی ئەوکەسانە بەکاردێت کە هەستی خراپ بەرامبەریان هەیە.

پەراوێزەکان:

١. منقور عبدالجلیل: ٢٠٠١: ١٠٤ و بڕوانە: Oden & Richards:1965: 250

٢. د.محمد معروف فتاح: ١٩٩٠: ١٥٨-١٦٢.

٣. وريا عمر امين: ١٩٩٥: ١٣٦.

٤. كلود جرمان و ريمون روبلان : ١٩٩٤: ٤٠.

٥. د.محمد معروف فتاح: ١٩٩٠: ١٧٠.

٦. هەمان سەرچاوە: ١٦١.

٧. احمد مختار عمر: ١٩٨٢: ٤٠.

٨. هەمان سەرچاوە: ٣٩-٤٠

٩. ئەورەحمانی حاجی مارف: ١٩٧٥: ١٨-١٩.

١٠. عبدالخالق یەعقوبی: ٢٠٠١: ٢٤.

١١. أ.ب.فولكس: ١٩٨٦: ٣٤.

١٢. محمد عزام: ١٩٩٤: ١٤١.

١٣. محمد محمد يونس: ١٩٩٣: ١٩٨.

باسی پێنجەم

دژواتـــا و جۆرەکانی لە زمانی کوردیدا

١- دژ واتا:

دژواتا گرنگترین پەیوەندییە واتاییەکانە، کە پەیوەندییەکی شوێنی ستوونییە بەواتای ئەوەی لە چوارچێوەی زماندا کاردەکات. هەریەك لە وشەکان ئەچنە ژێر ئەو پۆلە ستوونییەوە کە لە رستەدا دەنوێنرێت[١].

دژواتا لای عەرەبەکان بریتییە لە یەك وشە دوو واتای جیاواز بگەیەنی وەك: (جون) کە دوو واتای دژیەکی هەیە (رەش- سپی) [٢]، بەلاَم لای زمانەوانە نوێیە رۆژئاواییەکان بریتییە لە دوو وشەی جیاواز کە دژیەکن لە واتا وەك: (کورت —درێژ) (جوان-ناشیرین)[٣] لە کۆنەوە دژواتا جێگای بیروڕای جیاوازی زمانەوانەکان بووە هەندێ جار بە تەواوکەری هاوواتایان داناوە، چونکە زۆرجار واتای وشە بە دژەکەی لێکدەدرێتەوە لەکاتێکدا ئەم دوو پەیوەندییە شوێنییە جیاوازن لەیەکتری لەبەر ئەم هۆیەش زمانەوانەکان نەیانتوانییوە گرنگی تەواو بدەن بە جۆرە جیاوازەکانی[٤]. بە پێی بیروڕای جۆن لاینز دژواتا سێ جۆرە: (بەرامبەری و پێچەوانەیی و تەواوکاری).

٢- جۆرەکانی دژواتا:

أ- بەرامبەری:

ئەم پەیوەندییە لە بەراوردکردنی هەندێ وشەی وەك: (نێر-مێ) دا دەردەکەوێت کە رەتکردنەوەی یەکێکیان پەسندکردنی ئەویتریانە هەروەها بە پێچەوانەوە. بۆ نموونە کە دەڵێین ئەو کۆترە نێرە ئەوا ئەو راستییەمان رەتکردۆتەوە کە مێ بێت بە پێچەوانەشەوە کە دەڵێین ئەوکۆترە نێرنییە ئەوا ئەوەمان پەسندکردووە کە کۆترەکە مێیە. کەواتە پلە نییە لە نێوان نێرومێدا هەریەکەیان جەمسەرێك دەگرن ئەوەی لەم جەمەمسەرە نەبێت لە جەمسەرەکەی ترە[٥]. بەرامبەری بارێکی تایبەتی پەیوەندی جیاوازییە کە لە نێوان دوو کەرەسەدا هەیە جیاوازیش وەك لەمەودوا روونی دەکەینەوە سەلماندنی هەر یەکێك ناکردنی یەکێکە لە دانەکانی تری کۆمەڵەکە لە کاتێدا کە بە جیاجیا وەریانبگرین وەك: (سوور شین سەوز رەش .....هتد) کە

ناکردنی هەر دانەیەك لە کۆمەڵەکە هەڵبژاردنی یەکێك لە ئەندامەکانی تر دەگرێتەوە.(سوور یان سەوز یان شین یان زەرد.....هتد) کە ئەو کۆمەڵانەی کە لە دوو کەرەسەی جیاواز پێکهاتوون هەریەك لە کەرەستەکان یەك کەرەسە بەرامبەریانە وەك (نێر — مێ)، بەلاَم ئەو کۆمەڵانەی لە چەند کەرەستەیەکی جیاواز پێکهاتوون ئەوا کەرەستەیەك یان زیاتر بەرامبەرییەتی. خاڵێکی تریش لەم جۆرە پەیوەندییە ئەوەیە لەبەر بەکارهێنانی دوو زاراوەی وەك (کوڕ) و (پیاو) ئەگەر وەك بەرامبەرێك تەماشای بکەین پێویستە لە سەرەتاوە کە بە پێی پێوەرێکی پەسندکراو لە رووی شارستانییەتەوە کە ژن هێنانە دانراوە کوڕ ئەبێ توانای ژن هێنانی هەبێت ئینجا ئەبێت بە بەرامبەر بۆ پیاو[٦] دیسان دەبینین شتێکی ئاساییە کە ناکردنی یەکێك پەسندکردنی ئەوی تریانە و پەسندکردنی یەکێکیان ناکردنی ئەوی تریانە لە کاتێکدا دەتواندرێت کە یەکێکیان یان هەردووکیان بە تەواوی رەتبکرێتەوە، بۆ نموونە دەتوانین هەردوو زاراوەی (نێر-مێ) کە هەریەکەیان رەگەزێك دیاریدەکەن و پەیوەستن بە چەند تایبەتییەکی بایەلۆجی و رەوشتی دەتوانرێت زاراوەی (نێرەمووك) بەکاربهێندرێت کە کەسێکی نە نێر و نەمێیە [٧]، بەلاَم ئەم بارە ناوێزانە نابێت وامان لێبکات پاشگەزبینەوە لە بۆچوونەکانمان دەربارەی ئەم جۆرە دژواتایە. جگە لەمەش هەندێ لەم جۆرە دژواتایانە ئاوەڵناون ئەدگاری جۆری پێچەوانەیان هەیە وەك: (پاکزاد- فێڵباز) (گوێڕایەڵ-لاسار) (کراوە-داخراو) ئەمانە دەتوانین پلەیان بۆ دابنێین جا زۆرتر یان کەمتر لەگەڵ ئەوەش ناکردنی یەکێکیان پەسندکردنی ئەوتریان نییە بۆ نموونە کە دەڵێین رۆژگار گوێڕایەڵترە لە رزگار مانای ئەوە نییە رزگار لاسارە یان کاتێك دەڵێن رزگار لاسار نییە مانای ئەوە نییە گوێڕایەڵ نییە، کەواتە ئەم ئاوەڵناوانە لە ناوەخۆیاندا پلەدارن. جگە لەمەش هەندێ لەم جووتە بەرامبەرانە هەروەك ساپێر ئاماژەی بۆ دەکات ناتواندرێت بگۆردرێتەوە، واتە پەیوەندی زۆرتر یان کەمتر لەسەری ناچەسپێ وەك (زیرەك-تەمبەڵ) چونکە زۆر زیرەك یەکسان نییە بە تەمبەڵ و کەم تەمبەڵ یەکسان نییە بە کەم زیرەك لەگەڵ ئەوەش هەردوو وشەکە پلەدارن و نرخێکی رووتیان هەیە لە یەکێ لە هەردوو کۆتایی پێوەرەکە[٨].

ب- پێچەوانەیە:

ئەم پەیوەندییە لە بەراوردکردنی وشەی (چاك-خراپ) و (گەورە-بچووك) دەیان وشەی تردا دەردەکەوێت ئەم جۆرە دژواتایە بەوە لە بەرامبەری جیادەکرێتەوە کە پلەدارە، واتە دوو وشەکە بەراورد دەکرێت[9] ئەم بەراوردەش لەوانەیە ئاشکرا بێت یان درکاو بێت، بەراوردی ئاشکراش دوو جۆرە[10]:

أ- بەراوردی ئاشکرا کە لە نێوان دووشت یان دووکەس دایە و پەیوەندی بە بابەتێکی دیاریکراو هەیە، بەڵام یەکێکیان پلەیەکی بەرزی هەیە وەك:

- خانووەکەمان لە خانووەکەی ئێوە گەورەترە.
- سازگار ئیمساڵ لە پار زیرەکترە.

هەندێ جار دەتوانین تەمومژێك بەجێ بهێڵین کە خوێنەر لای روون نەبێت بەوەی کە بەراوردەکە لە نێوان دووکەسدایە یان دوو باردایە وەك:

- ئازاد وریاترە یان لە پاری خۆی یان لە رزگار.

دەشتوانین هەردوو جۆرەکی پێشوو لە یەك رستەدا کۆ بکەینەوە ئەم جۆرە بەراوردییە سەرزاری دەردەپەرێت وەك لە رستەکانی سەرەوە باسمانکرد بە هۆی ئامرازی (تر، لە)وە دەرکەوتووە وەك:

- خانووەکەمان لە جارانی خانووەکەی ئێوە گەورەترە.
- ئازاد لە جارانی خۆی وریاترە.

ب- بەراوردی درکاو: ئەم جۆرە بەراوردییە شاراوەیە و دەرنەبڕاوە، بۆ نموونە کە دەڵێین:

- شیلان قوتابییەکی زیرەکی پۆلەکەیەتی.

مەبەستمان ئەوەیە لە هەندێکیان زیرەکترە و هەندێکیش لەم زیرەکترن، بەڵام بەراوردەکە سەرزارییە و دەرنەبڕاوە. هەندێجاریش ئەم وشە دژانە پلەکانیان بزر دەکەن و کەم و زۆر هەست بەوە ناکەین بەراوردەکە لە ئارادایە یان نا وەك:

- خانووەکەت چەند گەورەیە؟

- چەمەکە چەند قووڵە؟

ئەم رستانە ئەوە ناگەیەنێ خانووەکە گەورەیە یان چەمەکە قووڵە، بەڵکو لە رۆنانی وادا وشەکان پلەکانیان ون دەکەن بێ لایەن دەوەستن[11].

لە روویەکی تریشەوە وشەی دژواتا بەوەی لە وشەی جیاواز جیادەبێتەوە لە دژواتا یەکێ لە وشەکان رەتدەکەینەوە مانای ئەوە نییە ئەوەکەی ترمان پەسند کردووە، بۆ نموونە کە دەڵێن:

- پیاوێکی ئازا نییە.

مەرج نییە پیاوێکی ترسنۆك بێت. بەواتایەکی تر وشەی دژواتا خۆیان جەمسەرەکان دەگرن بەڵام لە نێوانیاندا پلە هەیە. بۆیە ئەگەر یەکێکمان هەڵبژارد ناچار نابین ئەوی تر هەڵبژێرین، چونکە دەتوانین پەنابەریینە بەر پلەکانی نێوانیان[12].

ساپێر دەڵێ پێویستە لەسەرمان ئەو وشانە وا هەڵسوکەوتیان لەگەڵ بکەین بەپێی پلە و شێوەی بەراوردی ئاوەڵناوەکە وەك: (درێژ -درێژتر- ....درێژترین)، بۆ نموونە کاتێك دەڵێین رێگایەك درێژ نییە لە رێگایەکی تر یان مرۆڤێك پیرترە لە مرۆڤێکی تر و لە پێوەری پلەی بەراوردی دادەنێین بە پێی چەند پێوەرێکی جۆراوجۆر بە گوێرەی کەرەستە مەبەستدارەکان.

بۆ نموونە کاتێك دەڵێین:

- چەند کەسانێکی زۆر ئامادەنەبوون.

ئەمە وادەگەیەنێ (٥-٦) کەس ئامادە نەبوینە ئەگەر باس لە دانیشتنێکی تایبەت بکرێت، بەڵام لەوانەیە (٢٠٠٠) کەس بگرێتەوە ئەگەر باس لە یارییەکی تۆپی پێ بکرێت. لە یەکێ لە یاریگاکان. کەواتە پێوەر شتە وەسفکراوەکە دیاریدەکات[13].

ج- تەواوکەری:

ئەم جۆرە پەیوەندییە بە بەراوردکردنی هەندێ وشەی وەك (کڕین — فرۆشتن) و (دان —وەرگرتن) و (ژنهێنان — شوکردن) دا دەردەکەوێت [١٤] پەیوەندی تەواوکەری لەگەڵ جۆری بەرامبەریدا یەکدەگرنەوە، بۆ نموونە:

- ئازاد خانووەکەی لە رزگار کڕی.

واتە

- رزگار خانووەکەی فرۆشتە ئازاد

لەم نموونەیەی پێشوودا تاکێك لە دوو وشە بەرامبەرەکە لە رستەیەکدایە و تاکەکەی تری لە رستەکەی تردایە ئەم دیاردەیەش پەیوەندی بەو گۆڕانە ڕێزمانییەوە هەیە، کە لە هەردوو رستەکەدا روودەدات، ئەم وشانەی کە تایبەتن بە پەیوەندی خزمایەتی و پلەوپایەی کۆمەڵایەتی نموونەی زۆرمان دەدەنێ لەسەر پەیوەندی تەواوکەری وەك:

- کاوە خاڵۆزای نەوزادە.

واتە

- نەوزاد پوورزای کاوەیە.

هەندێ کەرستەی فەرهەنگی هەیە، کە پەیوەندی گۆڕینەوەی تەواوکەری لە نێوانیاندا هەیە، بەڵام ناتوانین بە تەواوکەری دابنێین وەك:

- مامۆستا لە قوتابی پرسی.
- قوتابی وەڵامی مامۆستای داوە.

چونکە لەوانەیە وەڵامی دابێتەوە یان نەیدابێتەوە یان لە رستەی:

- رزگار دیاری دا بە رۆژگار لەوانەیە ئەوە بگرێتەوە [١٥].
- رۆژگار دیارییەکەی وەرگرت.
- رۆژگار دیارییەکەی رەتکردبێتەوە.

هەروەها ئەم تایبەتییە گۆڕینەوەی لە نێوان رستەی بکەردیار و نادیاردا هەیە هەمان پەیوەندی تەواوکارییە، چونکە بوونی کاری نادیار نیشانەی بوونی کاری دیارە، بۆ نموونە کە دەڵێین:

- پۆلیسەکە دزەکەی کوشت. ئەوە دەگرێتەوە:
- دزەکە کوژرا بە دەستی پۆلیسەکە. لێرەدا تێبینییەی گرنگ هەیە، کە بریتییە لەوەی پەیوەندییەکانی خزمایەتی هەموو کاتێك پەیوەندی گۆڕینەوەی ڕێکوپێکیان نابێت، بۆ نموونە کە دەڵێین:
- ئازاد باوکی شیلانە. ئەوە ناگەیەنێ
- شیلان کوڕی ئازاد بێت   هەروەها کە دەڵێین:
- رزگار کوڕی نەسرینە ئەمەش ئەوەناگەیەنێ:
- نەسرین باوکی بێت، بەڵکو دایکییەتی ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە پەیوەندییە دووقۆڵییەکە لە نێوان کوڕ و (باوك و دایك) دایە.

د- دژواتای یەك وشەیی:

لە زمانی کوردیشدا هەروەك زمانی عەرەبی واتای دژیەك لە یەك وشەدا دەبینێت ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی تەمومژێك دورست بکات لە زماندا کە دەگەڕێتەوە بۆ گەشە و گۆڕانی زمان و بوونی ئەم وشانە بە فرەواتا و هاوبێژ تا رادەی دژواتا واتاکانیان دوور کەوتۆتەوە ئێستاش ئەم دوو واتایە بەیەك ڕێژە بەکار نایەت، بەڵکو واتا نوێیەکەی بەسەر ئەویتر زاڵە. بۆ نموونە وشەی دڵگیر سەرەڕای ئەوەی بەواتای عاجزبوون دێت دوو واتای تریشی هەیە (دڵگیر — رالێبوون) (دڵگیر __ دڵ پەستکەر) هەروەها وشەی (گوێگرتن) (گوێپێنەدان __ گوێ شلکردن). هەروەها وشەی (لێگەران) دوو واتای دژی هەیە (بەدواداگەران __ وازهێنان) دیسان وشەی (لەبەرکردنەوە) (داکەندن __ لەبەرکردن) (گێڕاوە) سەرەڕای واتای پێڕاگەیاندن واتای

(ڕەتکردنەوە_ وەرگرتن) یش دێت سەرەڕای ئەمانەش لە زمـانی کوردیـدا شـاعیران هەندێ وشە بە پێچەوانەکەیان بەکارهێناوە وەك نالی دەڵێ:

دڵ دەڵێ سەیری چەمەن خۆشە جەوابی نادەم
مودەتێکە لە قەفەسدایە عەزابی نادەم [١٦].

لێرەدا جەوابی نادەم بەواتای دڵنەشکاندن دێت و بە دژواتاکەی خۆی بـەکارهاتووە جگە لەمەش دەبینین زۆر لە شاعیران نازناوی خۆیان بـە واتـا دژەکـەی بـەکارهێناوە هەروەك سالم-ی شاعیر بۆ شوکرانەی نیعمەت ناوی سالمی لەخۆوەناوە کەچی زۆرلات و هەردەم نەخۆش بووە.

زۆرجاریش وشە بە مەبەستە پێچەوانەکەی دەردەبڕدرێ، وەك ئـەوەی بەکەسـێکی تەمەڵ بڵێی زیرەك و بەکەسێکی درێژ بڵێی کورت و بە جوانێك بڵێی ناشیرین.

ئەنجام

دژ واتا پەیوەندییەکی شوێنی ستوونیە جگە لەم سێ جۆرەی کە جۆن لاینز دابەشی کردووە، جۆرێکی تر بەدیدەکرێن لە زمانی کوردیدا ئەویش دژواتایی لەیەك وشە کە لە ئەنجامی گەشە و گۆڕانی زمانەوە هاتۆتە ئاراوە بەلاَم هەردوو واتاکەی بەرێژەیەکی یەکسان بەکارنایەتی بەڵکو واتایەکیان زاڵتر، بەسەر ئەوی تر وەك دڵگیر دوو واتای دژیەکی هەیە:

١- دڵپەسنکەر.
٢- دڵفڕین.

ئێستا واتای دووەمی زاڵە بەسەر واتای یەکەمی.

پەراوێزەکان

١. بێخاڵ عبداللە سەعید: ١٩٨٩: ٦٩.
٢. نوال کریم زرزوور: ١٩٨٩: ١٨٨.
٣. احمد مختار عمر: ١٩٨٢: ١٩١.
٤. جون لاینز: ١٩٦٨: ٩٥.
٥. محمد معروف فتاح: ١٩٩٠: ١٦٥.
٦. بێخاڵ عبداللە سەید: ١٩٨٩: ٨٤.
٧. جون لاینز: ١٩٦٨: ٩٧.
٨. اف.ار.پالمر: ١٩٨٥: ١١٢.
٩. محمد معروف فتاح: ١٩٩٠: ١٦٥.
١٠. بێخاڵ عبداللە سەید: ١٩٨٩: ١٨٦.
١١. محمد معروف فتاح: ١٩٩٠: ١٦٠.
١٢. اف.ار.پالمر: ١٩٨٥: ١٥٩.
١٣. محمد معروف فتاح: ١٩٩٠: ١٦٧.
١٤. سەرچاوەی پێشوو: ١٥٩.
١٥. بێخاڵ عبداللە سەید: ١٩٨٩: ٨٨.
١٦. محمد نوری عارف: ١٩٨١: ١٤.

باسی شەشەم

هاوواتا لە نێوان بوون و نەبووندا

سەرەتا:

دیاردەی هاوواتا کە بەشێکی گرنگی پەیوەندییە واتاییەکانە کاریگەرییەکی گەورەی هەیە لە سەر فەرهەنگی زماندا بۆ روونکردنەوەی واتای وشەکان و فراوانبوونی واتا و مەبەست بە شێوەیەکی روون و ئاشکرا. بۆ ئەم مەبەستە کۆمەڵێکی زۆر لە وشە لە روانگەی دانەری فەرهەنگەوە هاوواتان بۆ یەکتری، هەرچەندە ناتوانین ئەم جۆرە وشانە بە هاوواتا دابنێین، چونکە فەرهەنگ ئەم وشانە بۆ وەسف و روونکردنەوە لای خوێنەر بەکاردەهێنێ بۆیە زیاتر ئەم وشانە وا باشە لە خانەی گرتنەوە دا دایان بنێین. هەرچۆنێك بێت فەرهەنگ زۆر بەدەگمەن پشت بە هاوواتا دەبەستێت، چونکە سوودێکی کەمیی دەبێت ئەگەر هەردوو وشەکە لای خوێنەر نەزانرا، هەرچۆنێك بێت نکۆڵی لە بوونی هاوواتا ناکرێت و بە شێوەیەکی گشتیش بەم دوو شێوەیە پێناسە دەکرێت:

- دوو وشە یا زیاتر کە یەك واتا ببخشن.
- دوو وشە یا زیاتر کە یەك واتا ببەخشن و لە بری یەکتریش بێت لە گوتندا[1].

١. شێوەکانی هاو واتا:

هاوواتا بەپێی داڕشتنی چەند شێوەیەکی هەیە کە ئەمانەن:

أ- وشەی سادە:

کە هیچ پێشگر و پاشگرێکی لەگەڵدا نییە.

وەك:

پاك: خاوێن

بەرز: بڵند

شێوە: روخسار

شوێن: جێگا

جوان: قەشەنگ

ب- وشەی دارێژراو:

کە پێکهاتووە لە وشەیەکی سادە لەگەڵ پێشگروە یا پاشگرێك.

وەك:

رێکەوت: هەڵکەوت

لەبەین: لە نێوان

رۆشنایی: رووناکی

ج- وشەی لێکدراو:

واتا لە دوو وشەی واتاداری لێکدراو پێکهاتووە.

وەك:

گیروگرفت: تەنگ و چەڵەمە

دەستنیشانکردن: دیاریکردن

دەربازبوون: رزگاربوون

٢. هاوواتا بە پێی بەشەکانی ئاخاوتن:

١. ئەوانەی "ناو"ن:

دەفتەر: پەراو

کتێب: پەرتووك

وشە: واژە

شاعیر: هەستیار

ئامانج: هیوا

رۆندك: فرمێسك

رۆژ: خۆر

٢. **ئەوانەی "ئاوەڵناو"ن :**

گەورە: مەزن

ژیر: عاقل

بچووك: گچكە

دژوار: خراپ

هەژاری: فەقیری

دەولەمەند: لۆرت

٣. **ئەوانەی "كار"ن:**

دەچم: دەرۆم

دەنووم: دەخەوم

كڕین: سەندن

٤. **ئەوانەی " ئاوەڵكار" ن:**

لەسەر: لەبان

لەتەك: لەتەنیشت

٥. **ئەوانەی "ئامراز" ن**

بۆ: لۆ

ئەم: ئەو

٦. **وەك جێناو:**

من: ئەز

تۆ: ئەتو

٣. هاوواتا لە نێوان بوون و نەبووندا:

هاوواتا كە پەیوەندییەكی شوێنی ستوونییە بە واتای ئەوەی لە چوارچێوەی زماندا كار دەكات لە كۆنەوە جێگایی موشتومڕی نێوان زمانەوانەكان بووە لەسەر بوون و نەبوونی لە راستیشدا زۆرگرانە كە دوو ووشە بەیەك واتا بهێنێتەوە لە زماندا، چونكە ئەمە لە توانای زمان كەم دەكاتەوە بۆ ئەم مەبەستەش كۆنترین پەرتووكی عەرەبی كە (هاوواتا)ی تێدا باسكرابێت: (الالفاظ المترادفة و المتقاربة في المعنى) یە لەلایەن (ابی حسن علی بن عیسی الرمانی)٠وەكۆنترین نووسەری عەرەبیش كە دیاریدەی (هاوواتا)ی بەكار هێنابێت: (ابو حسین احمد بن فارس) لە كتێبەكەیدا بەناوی (الصاحبی) سەبارەت بە بوون و نەبوونی جیاوازییەكی فراوان لە بیروڕایی نووسەرە عەرەب و بێگانەكاندا هەیە كە لە دوو كۆمەڵەدا خۆی دەنوێنێت [٢].

كۆمەڵەی یەكەم:

بریتییە لەو كەسانەی كە سەلماندیان ئەم دیاردەیە هەیە و وتیان هەموو خاوەن زمانێك ئەگەر بیەوێت وشەیەك روون بكاتەوە ئەوا بە هۆی هاوواتاوە روون دەكاتەوە، بۆ ئەم مەبەستە پشتیان بە چیرۆك و فەرموودەكانی پێغەمبەر (د٠خ) بەستووە، هەروەها دەگێڕنەوە كە (ابن خالویە) شانازی كردووە بەوەی كە (٥٠) ناوی (شیری) لەبەرە بۆ ئەم مەبەستە دوو كتابی دانا كە تیایدا (٢٠٠) ناوی بۆ (مار) كۆكردۆتەوە بۆ (شیری) (١)یش (١٠٠) ناوی كۆكردۆتەوە (الرمانی) كە یەكێكە لەوانەی كە بڕوای بە بوونی هاوواتا هەبووە و كتابێكی داناوە لە ژێر ناوی (الالفاظ المترادفة و المتقاربة في المعنى) كە دابەش كراوە بۆ (١٤٠) بەش، كە هەر بەشەی بۆ ئەو وشانە تەرخانكردووە كە یەك واتایان هەیە، هەروەها (ابن فارس) یش یەكێكە لەوانەی كە بڕوای بەبوونی (هاوواتا) هەیە و دەڵێت[٣]:

"هەر وشەیەك ئەگەر ئەو مانایە نەگەیەنێت كە بۆی دانراوە ئەوا وشە و دەستەواژەكە بە هەڵە دانراوە" دیارە ئەوانەی دان بەبوونی هاو واتا دەنێ، دوو دەستەن:

دەستەی یەکەم:

کە چەمکی ماناکەیان فراوان کردوونەیان بەستنەوە بە هیچ بنەمایەك.

دەستەی دووەم:

کە بەستیانەوە بە چەند مەرجێك هەروەك (الرازی)کە دەڵێت:

دەبێت دوو واتا کە وەك یەك بێت هیچ جیاوازی یەك، بۆیە (السیف-الصارم) هاوواتا نین، چونکە هی دووەم واتاکەی زیاترە. هەروەها (اصفهانی) بیروڕای وایە، کە هاوواتایی راستەقینە ئەوەیە کە لە یەك زاردا هەبێت نەك لە دوو زاردا[٤]. لە زمانە بیانییەکانیشدا بە شێکی زۆرکەم دان بە بوونی (هاوواتا) دادەنێن ئەویش بە بەستنەوەی بە چەند مەرجێك یان بە شێوەیەکی تەسك و یان بەرێ پێدانێکی کەم.

جۆری یەکەم··· ئۆڵمان Ullmann کە دەڵێن لەوانەیە کە ئاسایی بێت کاتێك کە بلێین هاوواتا تەواو نییە یان بە دەگمەن روو دەدات، چونکە زمان ناتوانێ بە ئاسانی پێش کەشی بکات تەنها لەو وشانە نەبێت، کە دەتوانرێت لە شوێنی یەکتری بەکاربهێنرێت لە هەر چوارچێوەیەك دابێت بە بێ جیاوازی. ئەگەر هاوواتایی تەواویش رووبدات ئەوا بۆ ماوەیەکی کورت و دیاری کراو دەبێت[٥].

جۆری دووەم··· کە کۆمەڵەی لێرەر Leherer دەڵێت کە تەنها ئەوە بەسە دوو وشە کە لە شوێن یەکتری بەکاربهێنرێت لە زۆربەی چوارچێوەکاندا و جیاوازی لە واتای شێوازی نابێتە تەگەرە لە رێگای هاوواتایی بوونیان[٦].

جۆری سێیەم ... کە (ابراهیم انیس) چەند مەرجێکی داناوە بۆ هاو واتایی بوون وەك:

١. یەکیەتی سەردەم: واتە نابێ بڕوانینە سەردەمەکانی زمان بەیەك چاو، چونکە تێپەربوونی کات جیاوازی زۆر لە واتادا دروست دەکات هەندێ جاریش وا دەکات لێك نزیك بنەوە جیاوازی یەکە بیر بکرێت.

٢. یەکیەتی شوێنەواری زمان: واتە هەردوو وشەکە سەر بەیەك شێوە زار بن یان کۆمەڵێکی گونجاو لە شێوە زارەکاندا.

٣. رێکەوتن لەسەر مانایی هەردوو وشەکە: دەبێت رێککەوتنێکی تەواو هەبێت و بە لایەنی کەمەوە لەگەڵ بیری زۆربەی زۆری خەڵك بگونجێ.

٤. جیاوازی وێنەی دەنگی: هەردوو وشەکە بە شێوەیەك نەبن کە یەکێکیان ئەنجامی گۆڕانی دەنگی ئەویتریان نەبێت[٧].

کۆمەڵەی دووەم:

کە بریتییە لەوانەی کە نکۆلی لە سەر بوونی دەکەن، کە لە نووسەرە عەرەبەکان (ثعلبي) لە سەرووی هەموویان دێت دوایش (ابو علی الفارس — ابن فارس —ابو هلال العسکری ·····هید) ابن فارس دەڵێت: (السیف) (شیر) یەك مانایی هەیە ناوەکانی تر سیفاتن.

ابو علی الفارس دەڵێت: (هیچ مانایەکی تری (شیر)م لەبەر نییە جگە لە(شیر) ناوەکانی تر وەك: (الصارم- مهند ··· هید) هەمووی سیفاتن[٨]. (ابو هلال العسکری) کە کتێبێکی داناوە لەژێر ناوی (الفروق فی اللغه) بۆ نکۆڵی کردن لە بوونی هاوواتاوە چەسپاندن جیاوازی نێوان ئەو وشانەی کە بە هاوواتا دانرابوون وە دەڵێت: هەر شتێك یەك ناوی هەیە ئەگەر ئاماژەی بۆ کرا بە ناوێکی تر ئەوا زیادەڕۆیی و بێ سوودە، چونکە نابێت دوو وشە یەك واتایان هەبێت وەناشبێت یەك وشە دوو واتایی هەبێت، لەبەر ئەوەی ئەو زیادەڕۆییە لە زماندا هیچ گرنگی نییە[٩]. (محمود فهمی الحجازی) دەڵێت: هیچ کاتێك دوو وشە یان زیاتر رێك ناکەوێت واتاکانیان تەواو و یەك بن، بەڵام لە هەندێ وشەدا مەبەستەکانیان لێك نزیك دەبنەوە، لە نووسەرە بێگانەکانیش، (ئەرستۆ) یەکەم کەس بووە کە باوەڕی بەبوونی ئەو دیاردەیە نەبووە وتویەتی هەڵەیە ئەگەر بلێین دانانی زاراوەی جیاواز بەیەك واتا هیچ نابێتە گۆڕان لەو واتایەدا، چونکە هەندێك زاراوە هەیە شیاوترە لە یەکێکی تر و زاراوەش هەیە زیاتر واتایی مەبەستەکە دەگەیەنێت و روونترە لە یەکێکی تر، رۆژهەڵاتناسی ئەڵمانی (نۆلدکە) و (فیرث) بەلایانەوە ئەو وشانەی کە بۆ یەك شت بەکاردەهێنرێن تایبەتییەکانی ئەو شتەن لە پاڵ واتا بنچینەییەکەدا[١٠]. هەرچی (بلۆم فێلد)ە لەوبارەیەوە دەڵێت: لەبەر ئەوەی دوو کەرەسە لە رووی پێکهاتنیی دەنگییەوە جیاوازن پێویستە واتاکانیشیان

جیاوازبێت، و (جۆرج) دەڵێت: ئەگەر دوو وشە هاوواتابوایە لە هەموو لایەنێکەوە هیچ پێویستی نەدەکرد کە دوو وشە بەیەکەوە بێت. هەروەها (لیرەر) دەڵێت: ئەگەر لێکچوونی تەواو لەنێوانیاندا هەبێت ئەوا نابم بە هاو واتایی، بەڵام لەوانەیە چەند وشەیەك لەیەك بچن بە شێوەیەك کە بتواندرێت ئالوگۆریان پیٚ بکرێت لە بەشێك لە واتاکانیاندا. و (گودمان) دەڵێت: هیچ دوو وشەیەك نییە کە بتوانین شوێنی یەکتر بگرنەوە بیٚ ئەوەی واتا راستەقینەکەی نەگۆرێت. و (لاپین) دەلێت: ئەگەر مەرجمان دانا کە هاوواتا دەبێت دوو دەربڕینی وەك یەك بێت و بتوانریٚ شوێنی بگۆردرێت لە هەموو قسەکردنێکدا ئەوا بە ئاسانی دەتوانین بلێین کە دوو دەربڕین لە هیچ زمانێکدا هاوواتا نابێت و (ستروك) دەڵێت : هەموو وشەیەك کاریگەرییەکی سۆزی و هێمایی هەیە بۆیە مەحالە هاو واتایی تەواو لە زماندا هەبێت[11].

لەسەرەوە زۆربەی بیروڕایی نووسەرانمان خستەڕوو جا وەك دەردەکەوێت نەبوونی پێناسەیەکی دیاری کراو بۆ هاوواتا و جیاوازی فراوانی بیروڕایان و جیاوازی ئەو مەرجانەی کە دایان ناون بۆ دەرکەوتنی هاوواتا.

بۆیە دەتوانین بلێین: ئەگەر مەبەستمان لە هاوواتا بەرامبەری تەواوی وشە بێت و بتوانین لە شوێنی یەکتری بیان گۆرینەوە و بەکاریان بهێنین بۆ ئەوەی هیچ جیاوازییەك لە نێوانیاندا هەبێت لە واتای هۆشەکی و شێوازی هەموو جۆرەکانی واتا و لەیەك زمان و ئاستی زمان و لەیەك ماوەی کاتی و لە نێوان ئەندامانی کۆمەڵێکی یەك زمان ئەوا هاوواتا نییە [12]، بەلام ئەگەر مەبەستمان لە هاوواتا بەرامبەری بێت تەنیا لە واتایی هۆشەکیدا ئەوا دەتوانین زۆر وشە بدۆزینەوە کە لە واتایی هۆشەکیدا وەك یەك بن، بەڵام لە واتایی شێوازیدا جیاوازبن، چونکە زۆربەی وشەی هاو واتا تەنیا لە واتایی هۆشەکیدا هاوبەشن.

٤. پێناسەی هاو واتا:

هەروەك و چۆن لەسەربوون و نەبوونی زمانەوانەکان ڕێك نەکەوتن ئاواش چەند پێناسەیەکی جیاواز هەیە کە ئەمانەی خوارەوە هەندێکیانن:

لەلایەنی بیردۆزی هێما: بریتییە لە دوو دەربڕین کە لەگەڵ هەمان شت بەکاردەهێنرێت. لەلایەنی بیردۆزی تێروانین: بریتییە لە دوو دەربڕین کە هەمان بیری هۆشەکی یاخود وێنەی هەبێت. لەلایەنی بیردۆزی رەوشتی: بریتییە لە دوو دەربڕینی وەك یەك لە رێگایی گەیاندنی هەریەك لەدوو دەربڕینەکە کە هەمان کاریگەری و وەڵامدانەوەیان هەبێت. لەلایەنی بیردۆزی شیکردنەوە: بریتییە لە دوو دەربڕین کە هاوبەشن لە کۆمەڵێك سیفاتی سەرەکی [13]. عبدالحمید حسن دەڵێت: دوو وشەی تاك یان چەند وشەیەکی یەك واتایان هەبێت و شوێنێکی سەربەخۆی هەبێت بۆ گەیاندنی واتاکەی[14]. فخرالدین الرازی دەلێت : بریتییە لە چەند وشەیەکی تاك کە یەك واتایان هەبێت و بەیەك شێوە. الشوکانی دەڵێت: وشە تاکەکان وەك یەك بن لەسەر یەك ناو نراو بە شێوەیەکی وا کە یەك واتایان هەبێت پێی دەڵێن هاوواتا[15]. ئەوڕەحمانی حاجی مارف دەلێت: هاوواتا بەو وشانە دەڵێن کەیەك مانا دەبەخشن و ماناکانیان لێك نزیکە، بەڵام لە خوێندنەوە و نووسیندا جیاوازن [16]. هاوواتایی بریتییە لەو پەیوەندیە واتاییەی کە دوو وشە یان زیاتر لە نزیکی واتا بەیەکەوە دەبەستێتەوە، بەڵام ناگاتە رادەی وەك یەکی.

٥. سەرچاوەی دروستبوونی هاوواتا:

ئاشکرایە کە زمان بەردەوام لە گەشە و گۆڕاندایە جا بە هۆی ئەم گەشە و گۆڕانە پێشکەوتنی ئەم زمانەش هاوواتاش پەرەدەسێنێت و گەشە دەکات. جا پەیدابوون و گەشەسەندنی دانەکانی زمانی کوردی وەکو هەموو زمانەکانی تر لە دوو رێگەوە سەری هەلداوە:

أ- رێگەی راستەوخۆ: بە هۆی هەلێنجانی وشەی کوردی رەسەنە لە ناو زارەکانی زمانی کوردیدا.

ب- رێگەی لاوەکی: ئەویش بە وەرگرتنی وشەی بێگانەوە[17].

سەرچاوەی دروستبوونی هاوواتا دەگەڕێتەوە بۆ ئەم هۆکارانەی خوارەوە:

١. بوونی چەند دیالێکت و بەشە دیالێکت لە زمانێکدا وەك: (لووت/کەپوو، قژ/پرچ، باسك/قۆل).

٢. له ئەنجامی بەکارهێنانی دوو شێوازی جیاواز یان بەکارهێنانی زاراوەی جیاواز وەك: (جەناب/بۆ، خویَ/سۆدیۆمی کلۆرید) [١٨].

٣. به هۆی خواستنی وشەی بێگانە کەلە پال وشە رەسەنەکە بەکاردەهێنرێت وەك: (مەردووم/ئینسان/مرۆڤ، فەقیر/ هەزار) [١٩].

هەندێك وشە هاوواتان، بەلاّم تاکێکیان له چەند فرێزێکدا بەو واتایە دێت وەك: (خۆی شاردەوە/خۆی مەلاس دا، کتێبەکەی شاردەوە / خۆی مەلاس دا) [٢٠].

٤. هۆکاری دەروونی زۆرجار دەبێتە هۆی دروستبوونی هاواتا وەك بۆ مردن چەند وشەو دەستەواژیەك هەیە وەك چرای ژیانی کوژایەوە، ئەمری خوای کرد، کۆچی دوایی کرد.......هتد [٢١].

٦. جۆرەکانی هاوواتا:

١. هاوواتایی تەواو: کاتێك که دوو وشه به تەواوی وەك یەك بن هیچ خاوەن زمانێك هەست به جیاوازیان نەکات و توانای جیَ گۆرکێیان هەبێت له بەکارهێناندا. هاواتایی تەواو له زمانی کوردی و زمانانی تر بەرچاو ناکەوێت و ناشبێت، چونکه دوو وشە یان زیاتر هەرگیز ناتواندرێت له شوێن یەکتر دابنێرێن و هەموو جۆره واتا لاوەکییەکانیش دەبنه کۆت لەبەر دەم هاواتابوونی تەواو.

٢. هاوواتای ناتەواو: ئەوەیە که دوو وشە زۆر لێك نزیك بن به پلەیەك نەتوانرێت لێك جیابکرێنەوە تەنها تایبەتمەندییەکانی واتایی نەبێت، واتە واتا لاوەکییەکان، که هەموو دوو وشە هاوواتاکان دەگرێتەوە، چونکه له واتای لاوەکیدا جیاوازن. وەك: ئاو: ئاڤ.

٣. نزیکی واتا: ئەمەش کاتێك دەبێت که دوو مانامەکەی لێك نزیکه و بە سەیرکردنێك لێك جیادەکرێنەوە وەك: ژن: ئافرەت·

٤. پێویستی: ئەمەش بابەتی رێکخستن دەگرێتەوە، واتە بە هۆی پێویستی هاوواتاوە دروست دەبێت.

٥. دەربڕینی وەك یەك: کاتێك دوو رستەیەك مانایان هەبێت له زمانێکدا و زمانەوان (نیلسن) ئەم جۆرەشی دابەش کردووە بۆ سێ جۆر.

أ- شوێن گۆڕین: ئەویش به گۆڕینی شوێنی وشه له رستەدا بەتایبەتی ئەو زمانانەی که ئازادی و رێپێدانی گۆڕینی هەیە ئەویش به دەرخستنی وشەیەکی دیاری کراو له رستەدا بێ ئەوەی واتا گشتییەکەی بگۆڕێت. ئەمەش له زماندا بەرچاوناکەوێت، چونکه وشە کە دەچێتە دەوروبەر بەشێك له واتاکەی وندەکات و بەشێکیش کەم دەکات. وەك:

- رزگار رۆنیای خۆشدەوێت.
- رۆنیا رزگاری خۆشدەوێت.

ئەم دوو رستەیە هەرچەنده وەك هاوواتا دێنه بەرچاو، بەلاّم جیاوازن له واتای بابەتی، چونکه هەریەکە له گۆشەنیگایەکەوە سەیرکراوە.

ب- بەیەکداچوونی فەرهەنگی: واتا وشەکان له فەرهەنگدا بەیەکداچوون وەك ئەوەی که دەربڕینێك بە تاکە وشەیەکی تر دەربردرێت، بۆ نموونە: دایکی منداڵان: خێزان یان ژن

ج- لەجیاتی دانان: واتە بتوانرێت وشەیەك له جێگایی وشەیەکی تر دابنرێت، که هەمان واتای هەبێت. ئەمەش دەگمەنە له زماندا. بۆ نموونە لەم رستەیە ناتوانین (خوار) له شوێنی (لار) دابنێین:

له رستەی:

- ئەم دارە خوارە. ناتوانین بلێین: ئەم دارە لارە.

چونکه هاورێیەتی وشەی (دار) لەگەلّ (خوار) هەیە نەك (لار). بەمەش نائاسایی واتایی دێتەکایەوە.

٦. وەرگێران: ئەویش کاتێك دوو دەربڕین یان دوو رستە له دوو زماندا یا له یەك زماندا بەرامبەر بەیەك دەوەستن، وەك: فەقیر: هەژار.

روونکردنەوە: تێگەیشتنی زمان له کەسێکەوە بۆ کەسێکی تر جیاوازی هەیە و دەگۆڕێت کاتێك شتێك روون دەکرێتەوە ئەم روونکردنەوەیەش له کەسێکەوە بۆ کەسێکی تر دەگۆڕێت [٢٢]. وەك: دوژمن: کەسی ناحەز.

کورتە و ئەنجام:

١. هاوواتایی پەیوەندییەکی واتاییە و دوو وشە یان زیاتر لە نزیکی واتا بەیەکەوە دەبەستێتەوە، بەڵام ناگاتە رادەی وەکیەکی.
٢. هاواتایی تەواو لە زمانی کوردی و زمانانی تر بەرچاو ناکەوێت و ناشبێت، چونکە دوو وشە یان زیاتر هەرگیز ناتواندرێت لە شوێن یەکتر دابنێرێن و هەموو جۆرە واتا لاوەکییەکانیش دەبنە کۆت لەبەر دەم هاواتابوونی تەواو.
٣. وشە کە دەچێتە رستەوە بەشێك لە واتاکەی ون دەکات و بەشێکیش واتا لە وشەکانی دەوروبەر وەردەگرێت، بۆیەش دوو وشەکە هەرگیز نابنە هاوواتای تەواو. بۆ نموونە
   - ئەم دارە خوارە.
   - ئەم دارە لارە.

لێرەدا (خوار و لار) نابنە هاوواتا هەرچەندە خۆشیان هاواتا نین لە سنووری وشەش چونکە واتای شێوازیان جیاوازە، لەم دوو رستەیەش نابنە هاوواتا، بەڵکو نا ئاسایی واتاشی دورستکردووە، چونکە بنەمای هاورێیەتی بەزاندووە و(دار) هاورێیەتی و بەیەکەوە هاتنی لەگەڵ (خوار) هەیە نەك(لار).

پەراوێزەکان:

١. (احمد مختار عمر: ١٩٨٢: ٢١).
٢. (سەرچاوەی پێشوو. ٢١٧).
٣. (سەرچاوەی پێشوو. ٢١٧).
٤. (سەرچاوەی پێشوو.١٩٨٢: ٢١٦).
٥. (جۆن لاینز: ١٩٦٨: ٧٦).
٦. (احمد مختار عمر: ١٩٨٢: ٢١٧).
٧. (سەرچاوەی پێشوو.١٩٨٢: ٢٢٧).
٨. (سەرچاوەی پێشوو.١٩٨٢: ٢١٨).
٩. (سەرچاوەی پێشوو.١٩٨٢: ٢١٨).
١٠. (بیخاڵ عبداللە سعید: ١٩٨٢: ٧٧).
١١. (احمد مختار عمر: ١٩٨٢: ٢١٧).
١٢. (جون لاینز: ١٩٦٨: ٧٦).
١٣. (احمد مختار عمر: ١٩٨٢: ٢١٥).
١٤. (عبدالحمید حسن: ١٩٧١: ٧٢).
١٥. (علی زوین:١٩٨٦: ١٣٥).
١٦. (ئەورحمانی حاجی مارف: ١٩٧٥: ٢٠).
١٧. (سەرچاوەی پێشوو.١٩٧٥: ٢٦).
١٨. (محمد معروف فتاح: ١٩٩٠: ١٧٦).
١٩. (ئەورحمانی حاجی مارف: ١٩٧٥: ١٧٦).
٢٠. (محمد معروف فتاح: ١٩٩٠: ١٧٦).
٢١. (عبدالحمید حسن : ١٩٧١: ٧٢).
٢٢. (احمد مختار عمر: ١٩٨٢: ٢٢٣/٢٢).

باسی هەفتەم

ڕێزگرتن لە دیدی پراگماتیکدا

سەرەتا:

ئاشكرایە كە زمان بەردی بناغەی كۆمەڵە و زمانیش تاكە ڕێگەیە بۆ پاراستنی كەلتوور و زانیاری و گواستنەوەی لە نەوەیەكەوە بۆ نەوەیەكی تر ڕێزگرتنیش دیاردەیەكی بەرچاوە لە كەلتوور و كۆمەڵگای كوردەواریدا و لە ڕێگای زمانەوە دەردەبڕدرێت.

ئەم باسە تیشك دەخاتە دەستنیشانكردن و شیكردنەوەی هەندێ وشە و رستە و دەستەواژە، كە بۆ ڕێزگرتنی بەرامبەر لە كۆمەڵگای كوردەواریدا بەكاردێت لە دیدی پراگماتیكەوە و بە پێی ڕێبازی ئەركی شیكاری.

تەوەرەی یەكەم:

١. (زمان و ئەتنۆگرافیا):

ئەتنۆگرافیا زانستی داب و نەریتی میللەتانە و پەیوەندییەكی بەتینی بە زمانەوانییەوە هەیە ئەم پەیوەندییەش دوو لایەن دەگرێتەوە:

١. زمان ڕێگا بۆ ئەتنۆگرافیا خۆش دەكا كە بڕوانێتە پێوەندی مێژوویی و كەلتووری نێو میللەتان، چونكە زمان گرنگترین نیشانەی رەگەز و نەژادە.
٢. ئەتنۆگرافیا لە دابەشكردنی زمان و میللەتان و لێكدانەوەی هەستی نەتەوایەتیشدا بەرچاو دەكەوێ[1].

ئەم پەیوەندییەش (زمانەوانی ئەنترۆپۆلۆجی) لێكەوتەوە كە لە پەیوەندی نێوان زمان و كەلتوور دەكۆڵێتەوە و لە سەدەی بیستەم پێشكەوتنەكی تەواوی بەخۆوە بینی و زۆر لە زمانەوانەكانی وەك: بواز، وۆرف، هایز، كرۆبێر، هۆل، تراگر....جەختیان لەسەر گرنگی كەلتوور كردەوە لە زمان.

گرنگیدان بە كەلتوور لە زمان كاتێك دەركەوت كە وەك پێویستییەكی گرنگ خۆی نیشاندا لە لێكدانەوەی هەندێ وشە و رستە، كە بە تەنها بە لەبەر چاوگرتنی كەلتوور لێكدەدرایەوە.كێشەكەش بەزەقی لەوەرگێڕاندا دەركەوت (٢). بۆ نموونە لە دەقێكی هیندی ئەگەر وشەیەكی وەك (مانگا) وەربگێڕینە سەر زمانی كوردی ئەوا ئەو پیرۆزییەی نامێنێ كە لە كەلتووری هیندیدا هەیەتی.ڤڤڤڤ

٢. زمان وەك دیاردەیەكی كۆمەڵایەتی:

زمان پێویستییەكی كۆمەڵە بۆ لەیەكتر گەیشتن و گۆڕینەوەی بیروڕا و گواستنەوەی كەلتوور..........هتد، زۆر لە زمانەوانەكانی وەك: (*ڤندریس* و *مار* و سۆسێر،........هتد) جەختیان لەسەر ئەم ڕاستییە كرد هەربۆیەش پێناسەی زمان بەوە دەكەن كە: (زمان چالاكییەكی كۆمەڵایەتییە)، چونكە هۆیەكە بۆ بەیەك گەیاندنی نێوان كەسەكان[3].

خاسیەتی بایەلۆجی مرۆڤ دەتوانێ دوور لە كۆمەڵگا نەش و نما بكا، بەڵام زمان بێ كۆمەڵگا ناتوانێ گەشە بكا، بۆ نموونە: ئەگەر منداڵێكی زۆلووس لە چین دابنێین و منداڵێكی چینیش لە ئەفریقیا لای زۆلووسەكان دابنێین، دەبینین منداڵە زۆلووسكە بە زمانی چینی قسە دەكا و منداڵە چینییەكەش بە زۆلووسی قسە دەكا، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ، كە زمان میراتێكی بەدەنی نییە(٤)، بەڵكو زمان دیاردەیەكی كۆمەڵایەتییە، چونكە:

١. مرۆڤ بە هۆی زمانەوە دەتوانێ لە ناو كۆمەڵ بژی و بمێنێتەوە و لە زۆر باردا زمان بۆ گەیاندنی زانیاری و هەواڵ بەكار نایەت، بەڵكو بۆ زۆر ئەركی كۆمەڵایەتی، وەك: خۆبردنە پێش و خۆچەسپاندن و شوێن گرتن لە ناو كۆمەڵ بەكاردێت، بۆ نموونە: (سڵاو و چاكی و چۆنی و ڕۆژباش....هتد) لە ژیانی ڕۆژانەی مرۆڤ بە مەبەستی ڕازیكردنی خەڵك بەكاردێت.
٢. زمان ناسنامەی كۆمەڵایەتی قسەكەر دەردەخات و لە ڕێگای زمانەوە دەتوانین بڕیار بدەین قسەكەر خەڵكی كێیە و لە چ بارێكی دەروونیدا دەژی و هەستی بەرامبەر بابەتی قسەكە و گوێگر و دەوروبەری چییە و سەر بە چ چینێكە و رادەی خوێندەواری چەندە.
٣. زمان مرۆڤ و دەوروبەری بەیەكەوە گرێدەدا و لە هەمانكاتیشدا ڕەنگدانەوەی ئەو بارە كۆمەڵایەتییە كە قسەكەران تێیدا دەژین. بەڵگەشمان ئەو وشەو زاراوانەیە كە بێ بەستنەوەیان بە باری كۆمەڵایەتی خەڵك لێكنادرێنەوە، بۆ نموونە چەندین وشەی وەك: (مسكێن و ڕەنجدەر و مەیتەر.........هتد) پێرەوێكی كۆمەڵایەتی پێكدێنن و لە دەرەوەی ئەو پێرەوە واتایان لێكنادرێتەوە[5].

٣. کاریگەری کۆمەڵ لەسەر تاك:

زمان پەیوەندییەکی بەتینی بە کۆمەڵەوە هەیە و زۆریش لە زمانەوانەکانی وەك: (*مالینۆفسکی، فێرپ، پایك، سۆسێر.... هتد*) زمان وەك دیادەیەکی کۆمەڵ سەیردەکەن. تاك و دەوروبەر کارلێکدەکەن و هەریەکەیان کاریگەری لەسەر ئەوی تر هەیە، هەموو تاکێك دەکەوێتە بەر یاسا کۆمەڵایەتییەکان و بەرادەیەك سەربەست نییە لە تێرکردنی ئارەزووەکانی خۆی لێرەشدا پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی تاك دوو تەوەرە وەردەگرێت:

١. **پەیوەندی کۆمەڵایەتی سەرەتایی:**

ئەم پەیوەندییە خێزان دەگرێتەوە وەك کۆمەڵگایەکی بچووك و لە ئەنجامی کارلێکردنی لەگەڵ دایك و باوکدا پەیدا دەبێت ئەم کۆمەڵگایە کاریگەرییەکی زۆری لەسەر تاك هەیە بۆ ئاراستەکردنی رەوشت و داب و نەریتی بەمەش تاك واز لە زۆر پێداویستی زەوقی خۆی دێنێت بۆ رازیکردنی دایك و باوك و کەسانی لە خۆگەورەتر و زۆر شت لە خێزان وەردەگرێت وەك ئادابی دانیشتن و خواردن و لێبووردەیی و رێزگرتنی گەورە و بیروباوەڕ و ئاین.....هتد.

٢. **پەیوەندی بە کۆمەڵ:**

ئەم پەیوەندییەی تاکە لە تەمەنی(٦) ساڵی بەرە و سەرەوە دەستپێدەکات کاتێك تاك لە بازنەی خێزان دەچێتە دەرێ و پەیوەندی لەگەڵ چەند کەسانێکی تر پەیدا دەکات و هەوڵ دەدات پەیوەندی بەهێز بکات و ئەگەر هاورێیانیشی لێی دوورە پەرێز بوون ئەوا هەوڵدەدات یان خۆیان لەگەڵ بگونجێنی یان لەگەڵ کۆمەڵێکی تری لە خۆی نزیك بازنەیك دورست بکات لەوێش هەندێ رەوشت وەردەگرێت و ئەگەر نەچێتە قوتابخانەش ئەوا لە شوێنی کارکردنی تێکەڵی چەند کەسانێك دەبێت و هەوڵی خۆگونجاندن دەدات، چونکە دەزانێ سەرکەوتنی لە هاریکاریکردن و رازیبوونی خاوەن کارەکە دایە[٧].

٤. شێوازی زمانی قسەکردن:

مرۆڤ لە ژیانی رۆژانەیدا بە چەندین شێوە خۆی دەبینێتەوە و بەچەندین شێواز قسە دەکات هەوڵدەدات هاریکاری ئاخاوتنی نێوان خۆی و گوێگرەکەی نەپچڕێ هەر بۆیەش کۆزمانەوانەکان زمان بەوە پێناسە دەکەن کە (زمان کۆمەڵە شێوازێکی جیایە هەریەکەیان بۆ بارێکی تایبەتی دەستدەدات) [٨].

شێواز لە رەخنەی ئەدەبیدا بەو بەرگە رازاوەیە دەگوترێت کە بە بیردا دەکرێت و لە زمانیشدا شێواز بریتییە لە هەڵبژاردن لە نێوان چەند دەربڕینێکی هاوشاندا[٩] مەبەستمان لە رێزگرتنی شێوازی قسەکردن تەنها لە باری پەیوەندی ئاسایی قسەکەر و گوێگرە، چونکە ئاشکرایە باری نائاسایی قسەکردن وەك: کاتی شەر و تووڕەبوون و عاجزی رێز کەم دەبێتەوە.

لێرەشدا دوو جۆرە شێواز سەر هەڵدەدات:

١. **شێوازی ئاسایی:**

کە لە نێوان هاوەڵ و خزم و کەس و کار بەکاردەهێندرێت، وەك:

(Peter) کە ناوێکی رووتە.

٢. **شێوازی رەسمی:**

کە لە بۆنەی گرنگدا و لە نێوان ئەو کەسانە بەکاردەهێندرێت کە ناسیاوییەکی زۆریان لەگەڵ یەکتردا هەیە و رێزێکی زۆری تێدایە وەك: (Mr. Hill)(9)

تەوەرەی دووەم:

١- ڕێز لە کەلتووری کوردەواریدا:

کورد بە یەکێك لە نەتەوە کۆنەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەژمێردرێت خاوەنی شارستانییەت بووە و پاشماوە بەجێماوەکانی ئەشکەوتی شانەدەر و هەزارمێرد و گوندی جەرمۆ شایەتی ئەوە دەدەن، کە کورد حەزی لە بەیەکەوە ژیان و ژیانی کۆمەڵگا بووە[١٠] یاساکانی کۆمەڵگاش سەرپەرشتی دابونەریت و سۆزی کردووە هەروەك *(ڤندریس)* دەڵێت: (کۆمەڵگا سەرپەرشتی ڕەوشتی کەس دەکات و لە قالبێکدا دایدەڕێژێت و هەر کەسێکیش لێی لابدات ڕووبەڕووی سزای کۆمەڵگا دەبێتەوە کە سووکترینیان گاڵتە پێکردنە) [١١].

ژیان و ڕەوشتی مرۆڤ ئاوێتەی تۆڕێکی هەستییە بەرامبەر بە خودی خۆیی و کەسانی ترو و شت [١٢] و بەرای *(بالی)*یش هەرکردەیەکی گوتنیش هەڵگری کاریگەرییەکی دەروونییە[١٣] ڕێزگرتن دیاردەیەکی هەست دەربڕینە بە باشی بەرامبەر بە کەسانێك کە بە پێی کەلتوور لە گۆڕاندایە و بۆ ئەم مەبەستەش جیاوازییەکی زۆر لە ڕێزگرتن لە کەلتووری ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاواییەکاندا هەیە، بۆ نموونە: لە خێزانی عەرەبیدا قسەکردنی نێوان کوڕ و باوك ڕێزگرتنی تیادایە کەچی لە خێزانێکی ئینگلیزیدا شێوازێکی ئاسایی بەکاردەهێندرێ و بەرامبەر بێگانەش ئینگلیزەکان ڕێزێکی زۆر هەیە هەر بۆیەش دەبینین ئینگلیزەکان بەناوی یەکەم بانگی بێگانە ناکەن، بەڵکو تەنها لە نێوان خزم و کەس وکار و هاوەڵ بەکاردەهێندرێت و بێگانە بە نازناوەکەی بانگ دەکرێت و بانگکردن بە ناوی رووتی خۆی لە کەلتووری ئەوان بێڕێزی دەگەیەنێت، و لە خێزانی کوردیشدا بە شێوازێکی ئاسایی کوڕ لەگەڵ باوکی قسە دەکات لەگەڵ بێگانەش بەرێزەوە قسە دەکات و بە ناوی خۆییەوە بانگی ناکات، بەڵکو وشەی (کاك) دەخاتە پێش ناوەکە، بانگکردنیش بە پێی تەمەن و ڕادەی ناسیاوی و پلە و پایە و ....هتد دەگۆڕدرێت[١٤]، لە کەلتووری کوردەواریش بەچەند

شێوە دێتە بەرچاو کە هەندێکیان نازمانینین وەك مەڕ لەبەر پێ سەربڕینی مێوان یان هەستانەوە لەبەر کەس و دانان لە ڕێزی پێشەوە و بە پێشخستن و شوێن پێدان بە ئافرەت لە لەناو پاس ......هتد ئەم ڕێزەش یان لە بێهێزی دایە یان لە نەزاکەت دایە، بەلاّم ئەوەی پەیوەندی بە باسەکەی ئێمەوە هەبێت ئەو ڕێزگرتنەیە کە لە ڕێگای زمانەوە ئەنجام دەدرێت، لە ڕێگای هەندێ وشە و دەستەواژە و ڕستە وەك:

- بەرزکردنەوەی بەرامبەر و نزمکردنەوەی خۆت وەك:

(بەڕێز، جەناب، کاك، گەورەم، قوربان، بەندەت، خزمەتکارت........ دڵم کرایەوە، ماڵەکەت روناك کردمەوە، بەغولامت دەبم.....)

- نزمکردنەوەی شت وەك:

(ئەم خواردنە شایەنی تۆ نییە، ئەم ئیشە بە کاری تۆ ناشێت،.....هتد)[١٥]

ڕێزگرتن لە کەلتووری کوردەواریدا بە دوو شێوە دێتە بەرچاو:

A. بەرێگای ڕاستەوخۆ:

بەکارهێنانی نازناو دەگرێتەوە کە جۆرە نرخێك دەداتە کەسەکە و بە چەند شێوەیەك دێتە بەرچاو وەك:

أ- کۆمەڵایەتی وەك سەید، شێخ، ئاغا، بەگ، میر،.......هتد.

ب- خزمایەتی وەك: کاك، مام، خاڵ، خوشك،.........هتد

ت- پیشە وەك: دکتۆر، وەستا، مامۆستا،..............هتد

هەندێ جاریش لە ڕێگەی دەستەواژە و ڕستەدا دەبێت وەك:

✓ من ڕێزت لێدەگرم

B. بە ڕێگای ناڕاستەوخۆ: کە لێکدانەوەی دەبێت لە دیدی پراگماتیکەوە بێت و لەم ڕوانگانەی خوارەوە:

٢- ڕێزگرتن لە دیدی پراگماتیکدا:

١. ڕێزگرتن لە دیدی کردە قسەییەکانەوە:

کردەی قسەیی تیۆریکە هەموو قسەیەك بە ئەنجامدانی کارێك دادەنێت *(ئۆستن)* لەو باوەڕەدایە زمان کردەیە [١٦] ئەگەر لە هەر گوتنێك ورد بینەوە ئەوا چەندین کردە لەخۆدەگرێ وەك: (ڕاگەیاندن و پرسیارکردن و داخوازی، بەڵێندان، سەرزەنشت و گلەیی و ..هتد)[١٧](کریستەڵ) لەو باوەڕەدایە ئەم تیۆرە ڕۆڵی ئاخاوتن شیدەکاتەوە لە دەربڕینی پەیوەندی ڕەوشتی (قسەکەر و گوێگر) لە ئاخاوتندا[١٨] بە دوو شێوە ئەنجام دەدرێت[١٩]:

- ڕاستەوخۆ وەك:

➢ ڕێزت هەیە، چاومانی.

- ناڕاستەوخۆ وەك :

➢ دەرمانەکانت ناخۆی؟

لە ڕاستدا ئەم ڕستەیە پرسیار نییە داخوازییە، واتە (دەرمانەکانت بخۆ)، بەڵام بە شێوەی پرسیار وەك (بیرهێنانەوە) یەك دەربراوە بۆ نیشاندانی ڕێز.

➢ دەستت دەگاتە قەڵەمەکە؟

ئەم ڕستەیەش داخوازییە، واتە (قەڵەمەکەم بدێ)، بەڵام بە شێوەی پرسیار دەربراوە بۆ نیشاندانی ڕێز.

➢ منداڵەکان خەویان دێت.

ئەم ڕستەیە داخوازیی و فەرماندانە، واتە (هەستە بابڕۆین) ئەگەر لە ژنێك بێت بۆ مێردەکەی، بەڵام بۆ ڕێزگرتن بە شێوەی هەواڵدان دەربراوە.

➢ چایەکەت سارد بۆوە.

ئەم ڕستەیەش فەرماندانە، واتە (چایەکەت بخۆوە)، بەڵام بە شێوەی هەواڵدان دەربراوە بۆ دەربڕینی ڕێز، چونکە بێڕێزییە (ئەمر) لەسەر کەسێکی وەك مێوان بکرێت.

(هێز)یش ڕۆڵی خۆی هەیە بۆ ڕێزگرتنی بەرامبەر، بۆ نموونە هەر ڕستەیەك هێزەکە لە سەرەتا بێت ئەگەر داواش بێت ئەوا دەبێتە (ئەمر) کە ڕێزی تێدا نییە وەك:

➢ ئەو کتێبەم بۆ بێنە.

٢. ڕێزگرتن لە دیدی نیشانکارەکانەوە:

نیشانکارەکان زمان و دەوروبەر بەیەکەوە گرێدەدەن و لە سنووری بۆچوونی ئاماژە کاردەکات و ئاماژەنە بۆ کەس و کات و شوێن و پلە و پایەی کۆمەڵایەتی و ئاستیان نیشان دەدات [٢٠] و ئەوەی پەیوەندی بە ڕێزگرتنەوە هەبێت نیشانە کۆمەڵایەتییەکانە کە شێوازێکی لێکسیکی یان ڕێزمانی دیارە کە بە شێوەیەکی باو بەکاردێت بۆ دەربڕینی ڕێز بەرامبەر بە گوێگر [٢١] وەك: (کاکە، خاڵە، مامە، خوشکە، پوورێ، دکتۆر، وەستا..... هتد) وەك:

➢ کاك دیدار وەرە.

➢ خوشکە شیلان چیدەکەی؟

➢ دکتۆر نەخۆشەکەمان چۆنە؟

➢ وەستا کەی کارەکەمان تەواو دەبێ.

بەکارهێنانی ئەم نیشانکارانە لە پەیوەندیکردن نرخ و ڕێز دەدات بەکار نەهێنانی بێڕێزی تیایە بەرمبەر بە کەسی بەرامبەر.

هەندێ جاریش نیشانە کەسییەکان کە (ڕاناو)ەکان دەگرێتەوە وەکو ڕێز بەکار دەهێندرێ کاتێك تاك بەرامبەرەکەی تاك بێت، بەڵام بە کۆ قسەی لەگەڵ بکات وەك:

➢ فەرموون.

یان خۆی تاك بێت، بەڵام بە کۆ قسە بکات[٢٢] وەك:

➢ ئێمە قسەی لێدەکەین باشە؟

➢

٣. ڕێزگرتن لە دیدی دەرکەوتەکان:

بریتییە لە لێکدانەوەو شیکردنەوەی ئاخاوتن. بە تایبەتی ئەو زانیاریانەی کە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ دەرنەبڕاوە، *(گرایس)* لە ساڵی (١٩٧٥)دا دەریخستووە، کە ئاخاوتن لەسەر بنەمایەکی هاریکاری نێوان (نێنەر)و (وەرگر) بەڕێوەدەچێت[٢٣] و بە دوو شێوە بەرچاو دەکەوێت:

أ- پیادەکردنی بنەماکانی هاریکاری:

واتە پەیڕەوکردنی ئەم بنەمایانەی خوارەوە کە نەخشە کێشانێکە بۆ ئەوەی ئاخاوتن شێوەی نموونەیی وەربگرێ کە ئەمانەن:

١- چەندێتی: بەشداریکردنەکەت بە پێی پێویست بێت، واتە نە زۆر و نەکەم:

٢- چۆنیتی: دەبێ بەشدارییەکەت ڕاست بێت.

٣- پەیوەندی: دەبێ بەشدارییەکەت گونجاو بێت.

٤- شێواز: واتە بەشداریکردنەکەت روون و ئاشکرا بێت. ئاشکرابێت.

ب- لادان لە بنەماکانی هاریکاری:

ئەوەی پەیوەندی بە ڕێزگرتنەوە هەبێت لادانە لە چۆنییەتی کە لە ڕێگای خواستنەوە بەدی دەکرێت خواستنیش لادانە لە یاسای زمان[٢٤] و دوو جۆرە:

A. خواستنی روونکردنەوە.

B. خواستنی ویژدانی.

ئەوەی پەیوەندی بە ڕێزگرتنەوە هەبێت (خواستنی ویژدانی)یە، کە هەست و سۆز دەردەبڕێت بەرامبەر بە کەسێك وەك:

➢ ژن کۆڵگەی ماڵە [٢٥]

ئەمە ڕێزگتنە لە ئافرەت، چونکە بە کۆڵگەی ماڵی چواندووە ئاشکراش کۆڵگە بنچینەی خانووە.

. یان چەند رستەیەکی وەك:

➢ ماڵەکەت روناك کردەوە.

➢ چاوم روون بووەوە.

➢ گەورەت کردین.

➢ دڵم کرایەوە.

٤. ڕێزگرتن لە دیدی ڕۆنانی ئاخاوتنەوە:

قسەیەکە لە نێوان دوو کەس یا زیاتر کە بە ئازادی بەڕێوەدەچێ و دابەشی سەرە ناوەڕاست و کۆتایی دەبێت و لەسەردوو بنەمابەندە[٢٦].

١- نۆبەگرتن:

بریتییە نۆبەگرتنی قسەلە نێوان دوو کەس یان زیاتر کە بە پێی کەلتوور لە گۆڕاندایە قسەکردن لە(قسەکەر)ەوە بۆ (قسەکەر)ێکی دەگۆڕێت. قسەکەری یەکەم دەدوێ و رادەوستێ یەکێکی تر قسە دەکات و بەردەوام دەبێت و دەوەستێ. جا بۆ ڕێزگرتنی بەرامبەر دەبێت لەسەر خۆ و بە ئاوازەیەکی نزم قسەبکرێت، چونکە ئەگەر قسەیەك بە توندوتیژی بکرێ ئەوا ڕێزی تێدا نییە.

قسە پێ نەبرینیش ڕێزلێنانە بۆ بەرامبەرەکەی، بۆ نموونە کاتێك یەکێك قسە بە بەرامبەرەکەی ببڕێت و بواری نەدات لە نۆبەی خۆی قسە بکات ئەوا پێی دەڵێت:

➢ قسەت بەشەکر بێت.

➢ قسەت بەشەکر دەبڕم.

٢- جووتەگوتن:

بریتییە لە دوو گوتن کە هەریەکەیان لەلایەن (قسەکەر)ێکەوە دەگوترێ لەم بنەمایەدا جووتە گوتنەکان هەندێکیان هەڵگری ڕێزن وەك:

أ- جووتە گوتنەکانی نرخاندن:

لەم جووتە گوتنانە (قسەکەران) نرخاندنی خۆیان بەرامبەر بەکەس و شت و رووداو دەردەبڕن. وەك:

أ-کوڕەکەت دەستپاك و راستگۆیە.

ب- سوپاس بە خاڵی دەچی.

ب- جووتە گوتنەکانی پیرۆزبایی:

ئەم جووتە گوتنانە لە پیرۆزبایدا بەکاردێت کە(قسەکەر) ڕێزێکی باش بەرامبەر بەکەسەکە دەردەبڕێ.

وەك: أ- سەیارەکەت پیرۆزە.

ب- سوپاست دەکەم.

ت- جووتە گوتنەکانی پەژارە دەربڕین:

ئەم جووتە گوتنانە (قسەکەر) پەژارەی خۆی بەرامبەر بە کارەساتێك یان ڕووداوێك دەردەبڕێ بۆ ڕێزی بەرامبەر وەك:

أ- بەخۆتان خۆشبن.

ب- سوپاست دەکەم.

ئەنجام:

١. ڕێزگرتن دیاردەیەکی هەست دەربڕینە بە باشی بەرامبەر بە کەسانێك کە بە پێی کەلتوور لە گۆڕاندایە.

٢. کۆمەڵ پەیوەندی تاك بە کەسانی تر دیار دەکات و تاکیش لە دوو کۆمەڵگادا گەورە دەبێت (خێزان و کۆمەڵ) هەردووکیشیان کاریگەرییان بەسەر هەڵسوکەوت و ڕەوشتی تاکەوە هەیە، ڕێزگرتنیش لەوانەوە وەردەگرێت.

٣. کۆمەڵگای کوردەواری ڕێز لە کەسانی دوورو نزیك دەگرێت.

٤. ڕێزگرتن دیاردەیەکی باو و بەرچاوە لە کەلتووری کوردیدا و پشتاو پشت ماوەتەوە بەر چاو دەکەوێت لە پەندی پێشینان و قسەی ڕۆژانەی خەڵك کە زادەی هەست و سۆزی ناسکی کوردە بەرامبەر بە کەسانی نزیك و دوور ئەمەش پتەوی پەیوەندی کۆمەڵگای کوردەواریش دەردەخات.

٥. مرۆڤ لە ژیانی ڕۆژانەیدا بە چەندین شێوە خۆی دەبینێتەوە و بە چەندین شێواز قسە دەکات هەوڵدەدات هاریکاری ئاخاوتنی نێوان خۆی و گوێگرەکەی نەپچڕێ.

٦. ڕێزگرتن بە دوو شێوە دێتەبەرچاو (ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ) و ناڕاستەوخۆ کە لە دیدی پراگماتیکەوە لێکدەدرێتەوە و لە چوار ڕوانگەوە کە بریتین لە(کردەقسەییەکان-نیشانکارەکان-دەرکەوتەکان-ڕۆنانی ئاخاوتن).

پەراوێزەکان:

١. میدیا: ١٩٩٨: ١٧.
٢. میلکا افیتش: ١٩٩٦: ٢٩٧.
٣. حاتم صالح الضامن:١٩٨٩: ٣٦.
٤. ئەورەحمانی حاجی مارف (١٩٨٦): ٢٨.
٥. محمد معروف فتاح: ١٩٨٦: ١١٥.
٦. مصطفى فهمي:(-) : ١٦٧-١٦٩.
٧. محمد معروف فتاح: ١٩٩٠: ٥.
٨. محمد معروف فتاح: ١٩٨٥: ٢٢٣.
٩. یۆئیل یوسف عزیز و هی تر: ١٩٨٤: ١٠٠.
١٠. جمال رشید & فوزی رشید: ١٩٩٠: ١٨.
١١. رمضان عبدالتواب: ١٩٨٢: ١٢٧.
١٢. م.م لویس: ١٩٥٩: ١١٣.
١٣. میلکا افیتش: ١٩٩٦: ٣٤٣.
١٤. یۆئیل یوسف عزیز و هی تر: ١٩٨٤: ١٠١.
١٥. Levinson: 1997: 63.
١٦. L Ausitin: 1972: 13.
١٧. Aitchison: 1987: 99.
١٨. D. crystal: 1991: 323.
١٩. Finch: 1998: 168.
٢٠. Formkin&Roman: 1983: 190.
٢١. Levinson: 1997: 63 .
٢٢. Trask, R, L.1998: 129.
٢٣. عادل فاخوری: ١٩٨٩: ١٤٦.
٢٤. جان کوهین: ١٩٨٦: ٦٦.
٢٥. داود عبده: ١٩٨٤: ١٣.
٢٦. Levinson: 1997: 297-301

باسی هەشتەم

لادانی واتایی لە زمانی شیعر دا

سەرەتا:

لادانی واتایی تایبەتمەندییەکی زمانی شیعرە، هەستی مرۆڤی پێ دەورووژێنێ، بەوەش دەسکاریی ئەو پەیوەندییە دەکا، کە لە نێوان ناو و ناولێنراو دا هەیە، گۆڕان لە واتاکاندا دەکا بە مەبەستی رازاندنەوە، واتە وشەکان بۆ ئەو مەبەستە بەکار ناهێنن، کە لە کۆمەڵدا باوە و ئاساییە، ئینجا ئەو گۆڕانە واتاییە بە بەزاندنی بنەمای هاریکاری دەبێت، کە ئاخاوتن بەڕێوەدەبات. مەبەست (لادانی واتایی لە زمانی شیعردا) لادانی گۆڕانە لەو بەکارهێنانە باو و سواوەی زمان، کە رۆژانە بە سەر زاری خەڵکەوەن، بەمەش لادانی واتایی بریتی دەبێ لە باری نائاسایی بەکارهێنانی واتا. ئەو جیهانە تایبەتییەی شیعر هەیەتی، لەسەر بناغەی لادانی واتایی دروست دەبێت، بۆیە زمانی شیعر کێڵگەیەکی بە پیتی ئەم جۆرە لادانەیە. باسەکە تەنها باس لە بەزاندنی بنەماکانی هاریکاری دەکات و لادانە واتاییەکان دەستنیشان دەکات. باس لە لادانەکانی تری زمانی شیعر ناکات.

باسەکە لە ژێر رۆشنایی رێبازی ئەرکی و بۆچوونەکەی (گرایس)، زمانی شیعر شیدەکاتەوە.

باسەکە لە پێشەکی و دوو بەش و ئەنجام پێکهاتووە، بەشی یەکەم، ئەم سەردێرانە دەگرێتەخۆی: (زمان و داهێنان، زمانی شیعر، واتای فەرهەنگی و واتای مەبەست، توانست و چالاکی لە زماندا، بنەماکانی هاریکاری لای گرایس).

بەشی دووەمیش ئەم سەردێرانە دەگرێتە خۆی: (لادانی واتایی لە زمانی شیعر، لادان لە بنەماکانی هاریکاری، لادان لە چەندێتی، لادان لە چۆنیەتی، لادان لە گونجان، لادان لە شێواز. لە کۆتاییشدا ئەنجامەکان پێشکەشکراوە لەگەڵ کورتەیەك بە زمانی عەرەبی.

تەوەرەی یەکەم: زمانـی شیعر

١. زمان و داهێنان

زمان رێگەی ئەوە دەدات، کە تاك لە واقع هەڵبێت و هەست و ئارەزوو و هەڵچوونی خۆی لە قاڵبێکدا دابڕێژێت، زمانێکی تایبەت بە خۆی دروست بکات، لە یاساو رێساکانی زمان لابدات، کە باشتر وایە، بە داهێنان ناوی ببەین، چونکە یاساکانی زمانی ئاسایی دەبنە کۆت لە رێی داهێنانی شاعیر.

داهێنان بەرهەمی ئارەزووی مرۆڤە بۆ دەرخستنی خود[1]. داهێنان لە زماندا دەگەرێتەوە بۆ سەدەی هەڤدەم، بەڵام لەگەڵ سەرهەڵدانی تیۆری بەرهەمهێنان و گواستنەوەی (چۆمسکی) جارێکی تر جەخت لەسەر داهێنانی زمان کرایەوە، کە دەڵێت: (لە توانای قسەکەر دایە ژمارەیەکی بێ سنوور لە رستە بەرهەم بێنێ و تێی بگات، بێ ئەوەی گوێی لێ بوویێت.) داهێنان تایبەتییەکی گرنگی زمانە و زۆر لە زمانەوانانی وەك: برجسۆن، کرۆتشە، فۆسلێر........ بانگێشەی ئەویان دەکرد، کە زمان داهێنانە، بۆ نموونە:

(هۆگۆشۆخارت) دەڵێت: (زمان داهێنانێکی تاکە کەسییە، کۆمەڵ لە رێگای لاسایی کردنەوە دەیگشتێنێ، پێکهاتەی دەروونی تاکە کەس بنەمایەکی کاریگەرە لە داهێنان).

(ثوراندایك) دەڵێت: (زمان گەورەترین داهێنانی تاکە)[2].

زمان داهێنانە، چونکە:

- بەکارهێنانی زمان بەکارهێنانێکی نوێکردنەوەیە. بە واتایەکی تر ئەو قسەیەی مرۆڤـــ دەیکات، بەزۆری بەکارهێنانێکی لە خۆوەیە، هەندێ دەستەواژەی لێدەرچێت، ئەگەر نا قسەکان دووبارە نین.
- زمان ناکەوێتە بەر هیچ کۆتێکی دەرەکی و ناوەکی، بەڵکو ئازادە لە کۆت، هەر بۆیە زمان ئامێری دەربڕینی بیر و هۆشی تاکە.

• بەکارهێنانی پتەوی زمان و گونجانی لەگەڵ بارودۆخی قسەکردن. پتەوی زمان تایبەتییەکی سەرەکی زمانی مرۆڤە، کە هیچ شیکردنەوەیەکی ئامێری ناتوانێت، پتەویەکەی شیبکاتەوە[٣]. داهێنان لە ئەدەب و هونەردا رێگایەکە بۆ پاککردنەوەی خود لەم بارەیەوە (گراهام گرین) دەڵێت: (نووسین شێوازێکی چارەسەرەو من دەپرسم ئەو کەسەی بۆی رێکناکەوێ بنووسێ یان مۆسیقایەك دابنێ یان وێنەیەك بکێشێ چۆن شێت نابێت ؟![٤].

ئەگەر شاعیر بە داهێنەر دابنرێ، دەبێ، جیهانێکی تایبەتی هەبێ و جۆرە سەربەستییەکی هەبێ، تا کارە هونەرییەکەی دروست بێ[٥]، چونکە زمانی ئاسایی ناتوانێ، هەموو جۆرە دەربڕینێکی ناوەوە دەر بخات. ئەویش لە رێگای دەربڕینی کەم بەکارهاتوو و نامۆ، کەواتە، زمانی شیعر زمانێکی دروستکراوە [٦] و داهێنانە.

٢. زمانی شیعر

شاعیران مامەڵەیەکی تایبەت لەگەڵ وشە دەکەن و بە شێوەیەکی ئاسایی بەکاری ناهێنن، بەڵکو بە جۆرێك بەکاری دێنن، کە جۆرە ئەفسوونێك ببەخشن. شاعیر جۆرە ئازادییەکی هەیە هەر وەك دەڵێن: ئەوەی بۆ شاعیر رێپێدراوە بۆ کەسێکی تر رێپێنەدراوە.

(رۆبەرت فراس) لە پێناسەی شیعردا دەڵێت: شیعر ئەوەیە، کە شتێ بڵێی و مەبەستت شتێکی تر بێت، ئەمە بە هەموو واتایەکەوە کرۆکی شیعرە[٧].

(ریتشارد) دەڵێت: شیعر شێوەی هەرەبەرزی زمانی سۆزە [٨].

(رسکن) دەڵێت: شیعر دەرخستنی سۆزە لە رێگای ئەندێشە واتە، زمانی خوازەیە[٩]. (موکارۆفسکی): زمانی شیعر خاوەنی ئەوپەری تایبەتمەندی زەقکردنەوەیە، واتە، لادانە لە پێوەری باو و ئاساییەکانی زمان [١٠].

زمانی شیعر لە رووی هەست و سۆزەوە دەوڵەمەندە و ویژدانی مرۆڤ دەئاخێوی و وشە و رستەی بارگاویکراو بە هەست و سۆز هەڵدەبژێرێ بە مەبەستی کاریگەری

کردنە سەر بەرامبەر و دروستکردنی وەڵامێکی ویژدانی لای خوێنەر. ئەمەش نایەتەدی ئەگەر پەیامەکە جێگای گرنگی خوێنەر نەبێت و پڕ نەبێت لە هەندێ خۆشی و ناخۆشی.

وشە سەرچاوەی پێکهێنەری زمانی شیعرە و ئامرازی دەستی شاعیرە و جگە لەمەش (دێل کانجی)[١١]، ئاماژە بۆ رۆڵی وێنە دەکات لە زمانی شیعرکە بەلادان لە زمانی ئاسایدا دروست دەبێت وەك: (سیمۆندس) دەڵێت: (شیعر وێنەیەکی دوواوە) و ئەندێشەیەك دەخولقێنێ.. چونکە لە رێگایەوە شاعیر دەتوانێ دەست بە سەر خوێنەر دابگرێ .

زمانی شیعر زمانی وروژاندنی هەستە [١٢]. ولایەنی خودی مرۆڤی تیا رەنگ دەداتەوە [١٣]. زمانێکی ئەندێشەیی و خوازەییە لە سەرووی زمانی ئاساییەوەیە، ئەگەرچی زۆربەی ئەو وشە و زاراوانەی شاعیر بەکاریان دێنێ واژە و زاراوەی ئاسایین، بەڵام کە شاعیر بە شێوەیەکی سەرنجڕاکێش و ئاوازەدار گیان بەبەر وشەکان دەکات جولە و واتای نوێیان پێ دەبەخشێ. زمانی ئەدەبی لە چاو زمانەکانی تر بە پێچ و پەناترە. لەسەر بناغەی هەردوو چەمکی دەرەکی و ناوەکی دادەمەزرێ [١٤]:

بناغەی زمانی ئەدەب
- ترپەی دەرەکی، پێکهاتە دەنگییەکانە وەك: کێش، سەروا...
- ترپەی ناوەکی، کە بنەمایەکی ماناییان هەیە، وەك: خوازە، خواستن،...

واتە بە دوو شێوە زمانی ئەدەبی زەق دەکرێتەوە [١٥].

١- زەقکردنەوەی مۆسیقایی.

٢- زەقکردنەوەی واتایی.

٣.   واتای فەرهەنگی و واتای مەبەست:

مەبەستمان لە واتای فەرهەنگی ئەو واتا بنچینەیەیە، کە کۆمەڵ بۆ وشەکانی داناوە و لە سەری رێکەوتووە. وەسفی بارودۆخ و شت دەکات و بەشێك واتای رستەی لێ پێکدێت، کە بریتییە لە (واتای وشەکان + کاریگەری رێزمانی)، واتایەکی نەگۆڕ و بڵاوە [١٦].

واتای فەرهەنگی وشە بریتییە لە واتای هۆشەکی وشەکە و ئەو واتایەی کە لەگەڵ وشەی تردا دروستی دەکات [١٧]. چونکە وشەکانی دەوروبەری واتای تاکە وشەکە دیار دەکەن [١٨]. جا بۆ لێکدانەوەی واتای هەر وشەیەك دەبێ سەیری ئەو دەوروبەرە بکرێ کە وشەکەی تیا گوتراوە. ئەم جۆرە واتایە پەیوەستە بە سیمای واتاییەکانی کە لە وشەکەدا کۆبۆتەوە وەك:

ژن
+مرۆڤ
+مــێ
+هەراش
+شوکردن

واتای مەبەست لە دەوروبەر وەردەگیرێت، کە واتاکەی لە دەرەوەی واتای وشە و رستەکانە و باس لە زۆر شت دەکرێت، بەڵام بە راستەوخۆیی دەرنابڕدرێت. بۆیە زانیاری پێشتر گرنگییەکی زۆری هەیە بۆ تێگەیشتنی ئەم جۆرە واتایە[١٩]، چونکە هێماکان بە واتایەکی تر دەردەبڕدرێن. بەمەش دەبێتە (واتای هۆشەکی + واتایەکی زیادە، کە کەسی لێکدەرەوە دەیخاتە سەری)، بۆ لێکدانەوەی ئەمەش دەبێت روو لە بواری (پراگماتیك)بکەین [٢٠].

واتای پراگماتیکی واتایەکی نائاساییە و پابەندی (چالاکی) و (بنەما)یە و یاسا دەبەزێنێ بۆ واتایەکی قووڵتر، تا لێکدانەوەیەکی گونجاو بۆ رستە ناپەسندەکان بکرێت، بۆ ئەوەی لەگەڵ دەوروبەری گوتنەکە بگونجێ[٢١]. بۆ نموونە کاتێ دەگوترێ:

(چەرمی رووی هێندە قایمە شمشێری میسری نابڕێ
بێ بەکەوشی کەی دەمێنێ تا قیامەت نادڕێ)
*شێخ رەزا ل/***١٣٦**

لێرەدا (شاعیر) مەبەستی مرۆڤی روو قایمە. کەواتە، واتای سیمانتیکی بریتییە لە (واتای فەرهەنگی + کاریگەریی رێزمانی)، بەڵام واتای پراگماتیکی بریتییە لە (واتای سیمانتیکی + واتای دەوروبەر).کەواتە ئەگەر واتا وەك مەبەست لێکبدەینەوە هەروەك لە شیعردا باوە ئەوا واتای وشە کۆتایی نایێ هەروەك (جاحڤ) دەڵێت: باری واتاکان لە شیعر دا جیایە لەگەڵ وشەکان، چونکە ماناکان پەرشو بڵاون [٢٢].

٤.   توانست و چالاکی لە زماندا

دوو زاراوەی چۆمسکین، زانیاری کەس دەربارەی زمان دەستنیشان دەکەن.

توانست:

ئەو زانیارییە شاراوەیە، کە (قسەکەر) دەربارەی زمانەکەی دەیزانێ و لە رێگایەوە دەتوانێ گەیاندن بێنێتە ئاراوە و ژمارەیەکی بێ سنوور رستە بەرهەم بێنێ. رستە گونجاو و نەگونجاوەکان لەیەك جیابکاتەوە.کە یاساکانی بەکارهێنانی زمان دەگرێتەوە، کە هەر لە منداڵییەوە لە مێشکیدا تۆمار دەکرێ، سەبارەت بە شاعیر بریتییە لە بەکارهێنانی توانستی زمان بە ئامانجی گەیاندن لە بارودۆخێکی دیار[٢٣]. داهێنان کردن، واتە بەکارهێنانی یاسازمانییەکان لە دەوروبەرێکی نوێدا.

چالاکی:

بریتییە لە تێگەیشتنی زمان و کردنەوەی کۆد، کە دەکەوێتە سەر خوێنەر و لێکدانەوەی گونجاو بۆ رستە ناپەسندەکان، تاکو لەگەڵ دەوروبەری گوتنەکە بگونجێ[٢٤] کە لە لێکدانەوەی زمانی شیعردا بەدیدەکرێت.

٥. بنەماكانی هاریكاری لای گرایس:

بە بۆچوونی (گرایس) بنەمایەكی هاریكاری هەیە لە نێوان (قسەكەر و گوێگر)، كە ئاخاوتنەكە هەڵدەسوورێنێ. قسەكەران هەوڵدەدەن، كە راست بڵێن و زانیارییەكی وا بدەن تا رادەیەك روون و گونجاو بێت و پێداویستییەكانی گوێگر بێنێتە دی.

بنەمای هاریكاریی نەخشە كێشانێكە بۆ ئەوەی ئاخاوتن شێوەی نموونەیی وەربگرێ. (گرایس)چوار بنەما دەستنیشان دەكات، كە هەر یەكەیان چەند یاسایەكی رەوشتی دەگرێتەوە:

١- چەندێتی: بڕی زانیاری گوتنەكان دەگرێتەوە، كە دەبێ زیاد لە پێویست نەبێ.
٢-چۆنییێتی: نابێ گومانت لە راستی گوتنەكانت هەبێ و قسەكانت بێ بەڵگە بن.
٣- گونجان: گوتنەكانت دەبێ گونجاو بێت لەگەڵ پێویستی و داوای گوێگر.
٤- شێواز: گوتنەكەت دەبێ شێوازێكی روون و ئاشكرابێت، واتە، كورت و رێكخراو بێت و تەمومژاوی نەبێت.

پەیڕەوكردنی ئەم بنەمایانە، ئەوە ناگەیەنێ، هەموو كاتێ قسەكەران ئەم بنەمایانە رەچاو دەكەن. كاتێ لەم بنەمایانە لادەدەن شێوازێكی كاریگەر دێتە كایەوە. بۆ ئەم مەبەستەش پێویستیمان بە دەوروبەری ئاخاوتنی قسەكەر و گوێگر و بیروباوەڕیان دەبێت [٢٥].

تەوەرەی دووەم: لادانی واتایی لە زمانی شیعردا

١. لادانی واتایـــــــــــــی:

(ئۆڵمان) وا پێناسەی واتا دەكات، كە بریتییە لە پەیوەندی نێوان (ناو) و (ناولێنراو) هەر گۆڕانێكیش لەو پەیوەندییەدا رووبدات، دەبێتە گۆڕان لە واتا[٢٦] و داهێنانی شاعیریش لە ئەنجامی بەزاندنی یاساكانەوە دێت [٢٧]:

(نێرگـــــس)
واتای (١) گوڵ ئەو واتایەی كە هەستی پێدەكرێ و لە ژیانی رۆژانە بەكاردێ
واتای (٢) چاو ئەو واتایەی كە شاعیر مەبەستییەتی

وەك:

هەناسەم زولفەكەی لاداو مەیلێكی نەكرد چاوی
نەسیم ئەنگووت و شەو رابرد و نێرگس هەر لە خەو دایە[٢٨].
نالی ل/١١٣

واتە : یار لە خەودابووە و (نالی) بە بای هەناسەی زولفی لەسەر روومەتی لاداوەو، كەچی شەو تێپەڕی بای بەیانی هەڵیكرد (چاو)ی (نێرگس)ی یار هەر لە خەودایە و بەئاگا نەهاتووە. بە باوەڕی (لیچ) لادان ئەو ئاستەدەبێ، كە پەیوەندی نێوان قسەكەر و گوێگر نەپچڕێنێ و گوێگر توانای راڤەكردنی هەبێت[٢٩] و لە یاساكانی گۆڕانی واتا لانەدات واتە، یان لە رووی ئەركەوە لەیەك بچن یان لە رووی روخسارەوە لەیەك بچن، لێرەدا گوڵی (نێرگس) لە شێوە لە (چاو) دەچێت، چونكە گوڵێكە ناوەڕاستەكەی زەردە و پەڕەكانی دەوروبەری سپین. ئەو جیهانە تایبەتییەی كە شیعر خاوەنییەتی، لەسەر بناغەی لادانی واتایی دروست دەبێ و هەڵەكان لە ژێر هۆكاری دەروونی دان.

(یاکۆپسن) پێیوایە شێوەی هەڵبژاردنی وشەیەك لە نێو کۆمەڵێك وشەی، هاوواتا و لەسەر تەوەرەی جێنشینی چۆنیەتی لە پەنایەکدادانی ئەو وشانە لە تەوەرەی هاونشینی، دەکرێ رستەیەك لە ئەرکی پەیوەندییەوە بگوازێتەوە بۆ ئەرکی ئەدەبی. زمان بە شێوەی زنجیرە ئاخاوتن لەسەر هێڵێکی راستەوخۆ لە دوو تەوەرە خۆی دەنوێنێ[٣٠]:

١– تەوەرەی جێنشینی:

بریتییە لە پەیوەندیی نێوان وشە پێکهێنەرەکانی رستە لەگەڵ وشە نادیار و لەبەردەست نەبووەکانی نێو رستە.

٢– تەوەرەی هاونشینی:

بریتییە لە پەیوەندیی نێوان وشە دیار و لەبەردەستەکانی نێو رستە. واتە، پەیوەندیی واتایی ئاسۆیی لە نێوان وشەکانی چەند پۆلێکی رێزمانیی جیاواز. هەر کاتێك پەیوەندییەکەش بپچڕێ، ئەوا نائاسایی و لادانی واتایی دێتە کایەوە.

زمانی شیعر لە ئاستی (پراگماتیك)دا لێکدەدرێتەوە، چونکە پەیوەندیی هێما بە کەسی لێکدەرەوە لێکدەدرێتەوە [٣١] و مەبەستی شاعیر لە شیعردا لە رێگای چەند هێمایەکەوە دەردەبردرێ [٣٢] گوێگریش لە روانگەی شاعیر و دەوروبەرە زمانییەکە هێماکان لێکدەداتەوە.

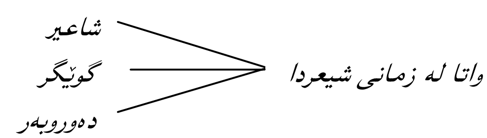

واتە شاعیرەکە چۆنی بەکاربهێنێ و ئەو جۆرە واتایە دەدات هەربۆیەش دەڵێن (واتا لە دڵی شاعیردایە).

٢. لادانی واتایی لە زمانی شیعر:

شاعیر سەرلەنوێ زمان دورست دەکاتەوە لۆجیکی ئەو زمانە جیایە لە لۆجیکی زمانی ئاسایی توانایەکی رۆحی بە وشە دەدات [٣٣] لە رێگای ئەم لادانانە:

١– لادان لە چەندێتی:

ئەگەر بەشداری (شاعیر) زیاد لە پێویست بێت، ئەوا ئەم لادانە لە نەزانینەوە نییە، بەڵکو بۆ مەبەستێکی قووڵتر ئەم لادانەی بەکارهێناوە، تاکو شێوازێکی کاریگەر بخوڵقێنێ وەك:

پووش لەلای حەلوایە حەتاکو پەڵۆشەی چنگ کەوێ
بای ئەدا لوولی ئەدا قوتی ئەدا مانەندی حووت
شێخ رەزا /ل١٢٨

لێرەدا شاعیر دەیتوانێ بە دێرێك بڵێت: ئێسترەکە برسی بوو.

٢– لادان لە چۆنیەتی:

قسەی ناڕاست و بێ بەڵگە دەگرێتەوە، کە لە گەڵ واقعدا ناگونجێ و بە چەند شێوەیەك دەبێت:

ا-گاڵتەکردن:

ئاخ لە دەس شۆربای سلێمان چاووش و قاوەی خلە
ئەو دەڵێی ئاوی گەڕاوە و ئەم دەڵێی نەوتی گلە
شێخ رەزا /ل١٣٥

لێرەدا شاعیر گاڵتە بە (شۆربای سلێمان چاووش) و (قاوەی خلە) دەکات و بە (ئاوی گەڕاو) و (نەوتی گل) دەچوێنێ، کە نەگونجاون لەگەڵ واقعدا.

ب- خواستن:

خواستن لادانە لە یاسای زمان، لە پاڵ هەست و سۆزی شاعیرەوە دەردەبڕدرێت:

لە دوگمەی سینە دوێنێ نوێژی شێوان

بەیانیدا سپێدەی باغی سێوان

نالی /٧٩

لێرەدا شاعیر (سێو)ی خواستووە بۆ ((مەمك) كە لە شێوەی خری لەیەك دەچن و (دوگمەی سینە)ش نیشانەیە بۆ ئەم خواستنە.

ج- ئاماژە پێ كردن:

كە دركە دەگرێتەوە و ئاماژەیە بۆ شتێك یا كەسێك ....

نەخلی باڵات نەوبەرەیە، تازە شكۆفەی كردووە

تۆ كە (بۆی شیرت لە دەم دێ)، ئەم مەمەت كەی كردووە

نالی /ل٣٦

(بۆی شیرت لە دەم دێ)، ئاماژەیە بۆ (منالّی) كەسەكە.

د- كەمكردنەوە:

كاتێ یەكێ كارێكی گەورەی بكات و بەرامبەری بچووكی بكاتەوە. وەك:

ئەبو زەیدی دەكا رۆحم لەگەڵ ماچی دەمت، ئەما

دەترسێم وەك نیشانم دا بلّێ هیچە و پەشیمانم

حاجی قادر /ل١١٩

واتا: گیانم وەكو (ئەبوو زەید)[٣٤] بۆ ماچی دەمت دەپاڕایەوە، لەوە دەترسێم كە گیانم نیشانی یاردا لە بری ماچەكەی بلّێ بێنرخە و هیچە. لێرەدا شاعیر وا نیشان دەدا كارێكی گەورەی كردووە، كەچی بەرامبەرەكەی كەمی دەكاتەوە.

ه- زیادەڕۆیی:

ئەوەیە، كە قسەكردنەكە هەڵئاوسانی واتایی تێدا بێت وشەی هاوواتا و زیادی تیا بەكار هاتبێت، وەك:

ئەی تەلەفی گفت و گۆ، جامیعی كیزب و درۆ،

واعیزییە ئیشی تۆ ، عاشقییە كاری من

نالی /ل٨٤

لەم دێرەدا زیادەڕۆیی هەیە، چونكە باس لە دوو وشە كراوە (كیزب) و (درۆ)، كە هاوواتان.

یان هەندێ جار زیادەڕۆیی لە قسەكردنەكاندا هەبێت. وەك:

بە تەحریكی تەلێكی سەد هەزار نەفسی بە كوشتن دا،

رەئیسی حیلەكاران شای قوماربازانە، ئەم ریشە

شێخ رەزا /ل١٣٤

ئەم دێرە زیادەڕۆییەكی زۆری تێدایە، چونكە بە جووڵانەوەی تەلە ریشێك چۆن سەد هەزار كەس بە كوشتن دەچێ ؟

٣- لادان لە گونجان:

ئەوەیە، كە قسە كردنەكە نەگونجێ لەگەڵ واقع. وەك:

هەوری خەفەتە بەفری غەمی داوە بەسەرما

یا سەرسەری نوورینە كە لێی كردمە سەرما

حەریق/ل١٤٤

لەم دێرە شیعرە (خەفەت) ناشێ (هەور)ی هەبێ و(غەم) یش (بەفر)ی نابێ و ناشتوانێ بەسەریدا بدرێ.

یان هەندێ جار دوو شتی دژیەك كۆدەكرێتەوە، وەك:

یارم لە ئەندەروون هات دەستی رەقیب لە دەستا

غەمناك و شادمانم رەحمەت عەزابی هێنا

سالم/ل٥٨

(غەمناك) و (شادمان) و (رەحمەت) و (عەزاب) شتی دژیەكن و لەگەڵ یەكدا كۆنابنەوە.

٤- لادان له شێواز:

واته قسەکردنەکە بە شێوازێکی لێڵ دەربڕێ، وەك لە بەکارهێنانی وشەی فرەواتا و هاوبێژ، کە لە ڕەوانبێژیدا لە ژێر ناوی (ڕەگەزدۆزی) بەکاردێت، وەك:

خەتات فەرموو کە خۆشە چین و ماچین
کە ناچین لێرە ، خۆشە چینی ماچین
نالی /ل٢١

وشەی (خۆشە) لەم دێرە شیعرەدا هاوبێژە و بە دوو واتا دێت (خۆشی) کە بەرامبەرەکەی ناخۆشییە و (هێشۆ) (٣٥).

یان :

عەبەس کوردی مەلائێك دێن دەپرسن مەزهەب و دینت
کە (قادر) خۆی دەزانێ، لەسەر کام مەزهەب و دینم
کوردی /ل١٠١

لێرەدا وشەی (قادر) جۆرە لێڵییەکی تێدایە نازاندرێ ئاخۆ مەبەستی شاعیر (قادر)ی تەریقەیە، کە سالم خۆی لەسەری بووە، یان (شێخ عبدالقادری گەیلانی) یە ، یان (خوایە) یان ئەو (قالە)یە، کە لە شیعرەکانیدا باسی دەکات(٣٦).

ئەنجام:

١. داهێنان تایبەتییەکی زمانەو لە زمانی شیعردا زیاتر بەرجەستە دەبێت، کە داهێنانێکی پێکهاتەی دەروونی تاکە کەسییە و هەست و سۆزی تیا ڕەنگ دەداتەوە.

٢. زمانی شیعر زمانێکی خوازەیی و دورستکراوە و لە سەرووی زمانی ئاساییەوەیە و شاعیران بۆ وروژاندن و بزواندنی هەست بە شێوەیەکی نائاسایی مامەڵە لەگەڵ وشەدا دەکەن و دوو شت زەقدەکرێتەوە: (مۆسیقا) و (واتا).

٣. لە زمانی شیعر پەیوەندی ئاسایی نێوان (ناو-ناولێنراو) دەپچرێ و بەمەش لە پێوانەی ئاسایی زمان دەردەچێ و شتێك دەگوترێ و مەبەست شتێکی ترە.

٤. لادانی واتایی دیاردەیەکی زەقە لە زمانی شیعردا لە بێ ئاگایی نییە، بەڵکو بۆ مەبەستێکی قووڵ و سەرنجڕاکێشان و ڕازاندنەوە بەکاردێت.

٥. لێکدانەوەی زمانی شعر لە ئاستی پراگماتیکدا دەبێ و پێویستی بە چالاکییە تاکو داهێنان و لێکدانەوەیەکی گونجاو بۆ ڕستە ناپەسندەکان بێتە ئاراوە.

٦. شیعر فرەواتایە و لێکدانەوەی بە نزیکراوەیی دەبێت، چونکە دوورە لە دەوروبەری ئاخاوتن.

پەراوێزەکان

(١) اسماعیل ملحم: ٢٠٠٣: ٩.
(٢) نوال محمد عطیە: ١٩٧٥: ٢١.
(٣) میشال زکریا: ١٩٨٣: ٣٠.
(٤) اسماعیل ملحم: ٢٠٠٣: ٩.
(٥) خلیل ابراهیم العطیە: ١٩٨٦: ٢٠.
(٦) شکری محمد عیاد: ١٩٨٨: ٧٢.
(٧) محمد رچا شفیعی کدکنی: ١٣٧٨: ٩.

(٨) د.صلاح فضل: ١٩٨٧: ٣٧٨.

(٩) احمد امين: النقد الادبى: ١٩٨٣: ٥٧.

(١٠) عەبدولخالق یەعقوبی: ٢٠٠١: ٢٦.

(١١) دیل کارنجی: د.ت: ١٨٣.

(١٢) میدیا: ١٩٩٨: ١٧٨.

(١٣) مصطفی مندور: ١٩٧٤: ١٨٣.

(١٤) عەبدولخالق یەعقوبی: ٢٠٠١: ٢٧.

(١٥) نور الهدى لوشن: ١٩٩٥: ٨٣.

(١٦) جولیا اس فالك: ١٣٧٧: ٣٥٧.

(17) Jean Aitichison:1993:81

(18) Ellis:1970:81

(١٩) جمعه سید یوسف: ١٩٩٠: ٢٠.

(20)Leach: 1996:5.

(21)DianeLarsen،Freeman:1980:77

(٢٢) ابی اسحاق القیروانی: ١٩٩٦: ١٢.

(٢٣) میشال زکریا: ١٩٨٣: ٢٦١.

(24)DianeLarsen،Freeman:1980:77

(٢٥) اف.ار.بالمر: ١٩٨١: ٢٠٠.

(٢٦) ستیفن ئۆلمان:١٩٧٢: ١١٢.

(٢٧) حاتم صطر:١٩٨٨: ٧.

(٢٨) مارف خەزنەدار: ١٩٧٧: ١١٣.

(٢٩)محمد معروف فتاح: باسێکی بڵاونەکراوە: لا٢.

(٣٠) عبدالقادر هنی: ١٩٩٧: ٢٤٠.

(٣١) ا.ب.فولکس:١٩٨٦: ٣٤.

(٣٢) محمد عزام:١٩٩٤: ١٥٤.

(٣٣) خانزاد علی قادر: ٢٠٠٤: ٢٤.

(٣٤) ئەبوو زەید پاڵەوانی مەقاماتی حەریرییە و بۆ سواڵکردن بە شیعر دەپاڕایەوە.

(٣٥) بڕوانە: (علاءالدین سجادی)، خۆشخوانی ١٩٨٦ ل: ١٢٧.

(٣٦) ابراهیم احمد شوان: ١٩٩٩: ٩٤.

سەرچاوەکان:

A. بەکوردی:

١. ئەوڕەحمانی حاجی مارف، (١٩٧٥) وشەی زمانی کوردی، بەغدا.

٢. ئەوڕەحمانی حاجی مارف، (١٩٨٦) چەند کێشەیەکی زمانناسی، گ، کۆڕی زانیاری عێراق دەستەی کورد، بەرگی (١٥) بەغدا.

٣. بێخاڵ عبدالله سعید (١٩٨٩) واتاسازی وشە، نامەی ماجستێر، کۆلیجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر.

٤. سەلام ناوخۆش (٢٠٠٥) پوختەیەك دەربارەی زمانناسی (مێژوویی. بونیاتگەری. چۆمسکی)، هەولێر.

٥. سەلام ناوخۆش(٢٠٠٥) پوختەیەك دەربارەی زمانناسی، چاپی یەکەم هەولێر.

٦. شێخ محمدی خاڵ (١٩٥٧) پەندی پێشینان، بەغدا.

٧. ڤیان سلیمان حاجی (٢٠٠١) ڕێکەوتن لە شێوەی ژوورووی زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر.

٨. عبدالله عزیز محمد (١٩٩٠) گۆڕانی واتای وشە لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، کۆلیژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر.

٩. عەبدولخالق یەعقوبی(٢٠٠١)، ئەرکی ئەدەبی زمان لە شعری کلاسیکی کوردیدا، رامان، ژ:٥٧، هەولێر.

١٠. عزالدين مصطفى رسول (١٩٧٩) لێكۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلكلۆری كوردی ب:٢ بەغدا.
١١. علاءالدين سجادی(١٩٨٦) خۆشخوانی، چاپخانەی زانكۆی سەلاحەددین.
١٢. كلودجرمان وريمون روبلان، (٢٠٠٦)، واتاسازی، وەرگێرانی، یوسف شریف سعید چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.
١٣. محەمەد مەحوی (٢٠٠١)، زمان و زانستی زمان، سەرەتایەك بۆ زانستی زمان، بەرگی یەكەم، دەزگای پەخش و چاپی سەردەم، سلێمانی.
١٤. محەمەد معروف فتاح (١٩٨٥) شێوازی ئاخاوتن لە ناو ئافرەتی سلێمانیدا، رۆشنبیری نوێ، ژ (١٠٧) بەغدا.
١٥. محەمەد معروف فتاح (١٩٨٦) سنوور و بنەما و ئەركەكانی كۆزمانەوانی، گ.رۆشنبیری نوێ، ژ(١١٢) بەغدا.
١٦. محمد معروف فتاح، (١٩٩٠) زمانەوانی، زانكۆی سەلاحەددین، هەولێر.
١٧. محەمەد معروف فتاح، (١٩٨٥)، شێوازی ئاخاوتن لە ناو ئافرەتی سلێمانیدا، رۆشنبیری نوێ، ژ/١٠٧، بەغدا.
١٨. محمد معروف فتاح، (١٩٨٥)، هێماكاری و زمانەوانی، گ/كاروان، ژ/٢٨، هەولێر.
١٩. محەمەد مەعروف فەتاح (١٩٨٦)، دیسان ئیدیەم، پێداچوونەوەی لەبەر رۆشنایی زمانەوانی دا. گ.كۆڕی زانیاری عێراق، دەستەی كورد، بەرگی (١٥) بەغدا.
٢٠. محەمەد مەعروف فەتاح (١٩٩٠) زمانەوانی، زانكۆی سەلأحەددین، هەولێر.
٢١. محەمەد مەعروف فەتاح (١٩٩٢) باس لە جۆرێك لە رستە، گ. رۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٢٨)، بەغدا.
٢٢. میدیا (١٩٩٨) سەرەتایەكی زمانناسی ، بەرگی یەكەم، سلێمانی.

٢٣. وریا عمر امین (١٩٩٥) لێلی لە رێزماندا، گۆڤاری رۆشنبیری نوێ، ژمارە ١٣٦.
٢٤. یۆئێل یوسف عەزیز & سلمان داود ئەلواستی & عەبدولوەهاب ئەلنەجم، (١٩٨٤) وەرگێرانی ئەدەبی، وەرگێرانی: غازی فاتح وەیس، چاپخانەی زانكۆی سەلاحەددین، هەولێر.

B. بە عەرەبی:

سەرچاوەكان:

١. أ.ب. فولكيس، (١٩٨٦)، الأدب والدعاية. ترجمة: موفق الحمداني، دار الشؤون الثقافية، بغداد.
٢. ابن رشيق (١٩٧٢) العمدة، تحقيق محمد محى الدين عبدالحميد، ج/١،ط/٤،دار الجيل، بيروت، لبنان.
٣. ابى اسحاق ابراهيم الحصرى القيروانى(١٩٩٦) على محمد البجادى ط/٢، دار الفكر العربى، دمشق، زهر الاداب وثمر الالباب.
٤. ابى الفرج قدامة بن جعفر، (١٩٦٣)، نقد الشعر، تحقيق كمال مصطفى، مكتبة خانضى، مصر، المثنى بغداد.
٥. احمد امين (١٩٨٣) النقد الادبى، مكتبة النهضة المصرية، ط/٥ القاهرة.
٦. احمد مختار عمر(١٩٨٢) علم الدلالة، ط/١ مؤسسة الفليح للطباعة والنشر، النقرة، الكويت.
٧. اسماعيل ملحم (٢٠٠٣) التجربة الابداعية، دراسة فى سيكولوجية الاتصال و البداع، منشورات اتحاد كتاب العرب، دیمشق.
٨. اف.ار.بالمر(١٩٨٥) علم الدلالة: ترجمة: مجماشطة، مطبعة العمال المركزية، بغداد.
٩. بير جيرو، (١٩٩٢) علم الدلالة، ترجمة، منذر عياشي، ط/١ دیمشق.

١٠. تيرينس موور و كريستين كارانغ (١٩٩٨) فهم اللغة نحو علم اللغة لمل بعد ضومسكى ت/حامد حسين الحجاج، دار الشؤن الثقافية و العلمية، بغداد.
١١. جان كوهن، (١٩٨٦) بنية اللغة الشعرية، ت/، محمد الوالي و محمد العمري، دار البيضاء، المغرب.
١٢. جمال رشيد& فوزى رشيد (١٩٩٠) تاريخ الكرد القديم، جامعة صلاحالدين. اربيل.
١٣. جمعة سيد يوسف، (١٩٩٠) سيكولوجية اللغة والمرض والعقلي، سلسلة عالم المعرفة، سلسلة (١٤٥)، الكويت.
١٤. جودث جرين (١٩٩٣) علم اللغة النفسى تشومسكى وعلم النفس ترجمة: د. مصطفى التونى، الهيئة المصرية العامة للكتاب.
١٥. جون لاينز، (١٩٦٨) علم الدلالة، ترجمة: مجيد الحليم الماشطة، حليم حسين فالح، كاظم حسين باقر، بصرة.
١٦. جون لاينز، (١٩٨٧) اللغة والمعنى والسياق، ترجمة: عباس صادق الوهاب، بغداد.
١٧. حاتم صالح الضامن، (١٩٨٩) علم اللغة ،بغداد.
١٨. حاتم صكر، (١٩٨٨) الشعر العربى عند نيهايات القرن العشرين، تحديث النقد الشيعرى دار الحرية للطباعة بغداد.
١٩. حاكم مالك لعيبي (١٩٨٠) الترادف في اللغة ـــبغداد
٢٠. خليل ابراهيم العطية، (١٩٨٦) التركيب اللغوى لشيعر السياب، دار الشؤن الثقافيية العامة.
٢١. داود عبدة، (١٩٨٤) دراسات في علم اللغة النفسي، ط/١،كويت.
٢٢. ديل كارنجي، (د.ت)، التأثير في الجماهير عن طريق الخطابة، ترجمة: رمزي عيسى و عزت فهيم صالح، دار الفكر العربي..

٢٣. رمضان عبدالتواب (١٩٨٢) مدخل الى علم اللغة و مناهج البحث الغوى، ط:١، القاهرة.
٢٤. ستيفن اولمان، (١٩٨٦) دور الكلمة في اللغة، ترجمة: كمال محمد بشير، مكتبة شباب. بغداد.
٢٥. شكري محمد عياد، (١٩٨٨)، اللغة الأبداع، مبادي علم الاسلوب العربي، ط/١.
٢٦. صلاح فضل، (١٩٨٧) نضريات البنائية فى النقد الادبى، ط/٣، بغداد.
٢٧. صلاح فضل، (١٩٨٥) علم الاسلوب مبادئه واجراءاته، دار الآفاق الجديدة، بيروت.
٢٨. عادل فاخوري، (١٩٨٩) اقتضاء في التداول اللساني، مجلة عالم الفكر، مجلد (٢٠)، عدد/ ٣ ج/٧ كويت.
٢٩. عبدالحميد حسن الالفاظ اللغوية خصائصها و انواعها.
٣٠. عبدالقادر هني، (١٩٩٧) اللسانيات البنيوية في مطلع القرن العشرين، فردينان دي سوسير نموذجا، مجلة، اللغة الأدب، العدد(١١) الجزائر ص٢١٨.
٣١. عزمى اسلام، (١٩٨٥) مفهوم المعنى دراسة تحليلية، حوليات كلية الآداب، الحولية السادسة، جامعة الكويت.
٣٢. كلود جرمان وريمون روبلان، (١٩٩٤) ترجمة: نورالهدى لوشن، دار الفاضل، دمشق.
٣٣. م.م.لويس (١٩٥٩) اللغة فى المجتمع، ت، تمام حسان، دار احياء الكتب العربية
٣٤. محمد الصادق العفيفى (١٩٧٨) النقد التطبيقى والموازنات، مؤسسة الخانچى، مصر.
٣٥. محمد عزام، (١٩٩٤) التحليل الألسني للأدب، دمشق.
٣٦. محمد علي الخولي، (١٩٩١) معجم علم اللغة النظري، (انكليزي-عربي)، بيروت، لبنان.
٣٧. محمد محمد يونس علي، (١٩٩٣) وصف اللغة العربية دلاليا، جامعة فاتح، ليبيا.

٣٨. مصطفى فهمى (د.ت) مجالات علم النفس، دار المصر للطباعة، المصر.

٣٩. منقور عبدا لجليل، (٢٠٠١) علم الدلالة، أصوله ومباحثه في التراث العربي، دمشق.

٤٠. موفق الحمداني، (١٩٨٢) اللغة وعلم النفس، بغداد.

٤١. ميشال زكريا، (١٩٨٠) الالسنية علم اللغة الحديث، المبادئ والاعلام، بيروت.

٤٢. ميلكا افيتش، (١٩٩٦) اتجاهات البحث اللسانى ت، سيد عبدالعزيز مصلوية & وفاء كامل فايد، بغداد.

٤٣. نعوم جومسكى، (١٩٨٥)، جوانب من النظرية النحو، ترجمة: مرتضى جواد باقر، موصل.

٤٤. نوال كريم زرزوور (١٩٨٩) ابن جنى وعلم الدلالة، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة المستنصرية.

٤٥. نوال محمد عطية (١٩٧٣) علم النفس اللغوى، ط/١، مكتبة انجلو المصرية.

٤٦. نورالهدى لوشن، (١٩٩٥) علم الدلالة، دراسة وتطبيقاً، ط/١، بنغازي، ليبيا.

٤٧. هدسون، (١٩٨٧)علم اللغة الاجتماعي، ترجمة: محمود عبدالغني عياد، مراجعة وتقديم عبدالامير الاعسم، بغداد.

٤٨. وفاء محمد كامل، (١٩٩٧) البنيوية في اللسانيات، مجلة عالم الفكر، مجلد، (٢٦) العدد(٢٢) ص٢٣٦-٢٣٧ كويت.

٤٩. يحيى احمد، (١٩٨٩)، الاتجاه الوظيفي ودوره في تحليل اللغة، مجلة عالم الفكر، مجلد (٢٠) عدد/٣، كويت.

C. به فارسى:

١. جوليا.أس.فالك (١٣٧٧) زبان شناسي و زبان، بررسي مفاهيم بنيادي زبان شناسي، ت/ خسرو غلاميلي زادة ض/، ٥تهران.

٢. محمد رچا شفيع كدكنى ، صور خيال در شعر فارسى، چاپ هفتم، نشرآگه، تهران، ١٣٧٨ (١٩٩٩).

D. به ئينگليزى:

1. Adrian, Akmajian, RICHARD. A. demers. Robert. M. harnich, (1984) "Linguistics An Introduction to Language and Communication" The MIT press, Cambridge, London 2nd Edition
2. Ausitin, L.(1972) Performative-Contrastive Oxford. Univ Press
3. Chomsky Noman (1965) Aspects of the theory of syntax ، Cambridge mass. the mit press
4. Crystal, D.(1991) A Dictionary of Linguistics and Ponnetics،Cambredge
5. Diane Larsen, Freeman (1980). "(Discourse Analysis in Second Language, Research" new bury House U.S.A.
6. Ellis, J. (1970) "On Contextual Meaning" in Bazell, C, E etal (Eds) in Memory of J.R. Firth Longman.
7. Finch.G.(1998):How to study linguitics, London
8. Formkin&Roman,) 1983(, An-Introduction to Language, Therd edn, Holt Saunders, international Editions.
9. Fowler, R, (1981), An Introduction to the transformational syntax, 4th, edition, Rontledge and Kegan Paul, Ltd. London.
10. Fromkin, V, and Roman, R. (1983) "An-Introduction to Language" Therd edn. Holt Saunders ،international Editions.
11. Harthman, R, R.and Stor, F, C. (1976), Dictionary of Language and Linguistics, London.

12. Jean Aitichison, (1993) “Linguistics” Great Britain, Hodder dstonghton
13. JeanStilweell peccei (1999) “Pragmatics” London.
14. Jerrold J. Katz, Jerry A. Fodor The Structure of a Semantic Theory Language, Vol. 39 ،No. 2 (Apr. - Jun. ،1963), pp. 170-210.
15. Leech, G. (1996) “Principles of Pragmatics” London Longman.
16. Leech. G. (1975) “Semantics" Great Briton, London.
17. Levinson, S.C.(1997)“Pragmatics” Cambridge. University press
18. Levinson, S.C.(1997)“Pragmatics” Cambridge. University press.
19. Lyons .J (1968) “Introduction to Theoretical Linguistics” Cambridge University, press, London and New York
20. Lyons .J (1977) “Introduction to Theoretical Linguistics” Cambridge University, press ،London and New York
21. Palmer F.R.(1981) "Semantics" Cambridge University, press Cambridge.
22. Pier Guiraud (1964) la Semantiqus, presses Universitaires De France paris.
23. Trask, R, L.(1998) A Dictionary of Gramatical Terrms in Linguistics, London

سەرچاوکانی کە نموونەکانم لێوەرگرتوون:

١. مارف خەزنەدار، (١٩٧٧) دیوانی نالی و فەرهەنگی نالی، بەغدا.
٢. محمد نوری عارف، (١٩٨١) تێکستی ئەدەبی کوردی (هۆنراوە)، ب/١ سلێمانی.

رۆژنامەکانی کە نموونەم لێوەرگرتوون:

١. (یەکگرتوو) (ژ/٢٧٣) لە (٢٠٠٠/١/٢٨).
٢. (برایەتی) (ژ/ ٣٠٩٩) لە (٢٠٠٠/٥/٢٨).
٣. (برایەتی) (ژ/٣١٨٣) لە (٢٠٠٠/٩/١٦).
٤. (میدیا) (ژ/١٠١) لە (٢٠٠١/٨/١).
٥. (میدیا) (ژ/٩٥) لە (٢٠٠١/٥/١٦).
٦. (دەنگی میللەت) (ژ/١٥٣) لە (٢٠٠٣/٣/١).
٧. (باسەرە) (ژ/٢٨) لە (٥ ت٢ ٢٠٠٣).
٨. (جەماوەر) (ژ/٥٣) لە (٢٠٠٣/١١/٣).
٩. (ئەمرۆ) (ژ/٢٩) لە (٢٠٠٣/٨/٢٠).
١٠. (باسەرە) (ژ/٢٠) لە (٢٠٠٣/٩/١٠).
١١. (خەبات) (ژ/١٤٣٥) لە (٢٠٠٤/٥/١٢).